

UDK 282(497.13)»1893/1914«:92 : 329.23(497.13)
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. X. 1991.

Hrvatsko katoličanstvo i ideološko formiranje Stjepana Radića (1893.—1914.)

JURE KRIŠTO

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Poslije ukazivanja na izvorišta Radićeve ideologije, koja su ga izgradila u hrvatskog nacionalista izrazito liberalnih pogleda okrenuta prema slavenskoj suradnji gdje god se ona može naći i ostvariti, glavina ovoga rada analizira Radićev protuklerikalizam u prvom periodu njegove političke karijere. Ne nijećući utemeljenost Radićeve kritike dijela katoličkog klera i laičkih aktivista u njihovim idejnim opredjeljenjima i ponašanju, članak pokušava ukazati na neraskidivu povezanost Radićeve protuklerikalizma s temeljnim odrednicama njegove ideologije, liberalizmom i slavenskom uzajamnošću. Za potvrdu te veze može poslužiti i kritika Radićevih katoličkih suvremenika njegova stava prema Katoličkoj crkvi i vjeri općenito. Završni dio članka ocjena je Radićeve odnosa prema (hrvatskom) katolištvu i ocjena katolištva, a osvrće se i na dosadašnji pristup hrvatske historiografije predmetu vjere općenito i katoličanstva posebno.

Stjepan Radić (1871.—1928.) bio je čovjek fascinantne ali složene osobnosti¹ i, uz to, najznačajniji hrvatski političar svoga vremena. Živio je u

¹ Ivo Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika. Prev. Josip Šentija, Zagreb, n. dj., 217, ovako predstavlja S. Radića: »Nazivali su ga demagogom, a svoje je govore izgovarao gotovo šapćući. Punio je svoje novine vlastitim člancima, napisao je pet socioloških i političkih monografija, a bio je toliko slaba vida da je tiskane stranice pri čitanju morao držati pedelj daleko od očiju. Rođen je na selu, uživao je u pjevanju narodnih pjesama uz tamburicu, na veselicama u arkadijskim seoskim klijetima u kojima uz purice, patke i guske pjenuša kiselkasto vino sjeverne Hrvatske, a bio je ovjenčan diplomom Sorbonne. Bio je iskreno pobožan, a svoje je javne nastupe otvarao zazivljem 'Hvaljen Isus i Marija, dolje popovi!' Vjerovao je u nadmoć rodne grude, izlijevajući često neumjerene pohvale svemu što je hrvatsko i slavensko, a dječaćki je izražavao često, i uvijek bez ikakvih rezultata, vjeru u zapadnu kulturu i poštenje. Njegovi su ga neprijatelji zvali separatistom, a on je čitava pisma svojoj supruzi Čehinji pisao srpskom ćirilicom, primoravajući je na taj način da nauči pismo Srba. Hrvatski su ga čistunci smatrali nesigurnim saveznikom, 'avija-tičarem' koji je spreman ići cik-cak, a on je svome supatniku u ćeliji, u jednom od zatvora Khvena-Héderváryja, jednom kazao: 'Ja živo želim samo to, da me što više Hrvata onako zavoli kako ja sav hrvatski narod ljubim'.«

vrlo dramatičnom razdoblju hrvatske moderne povijesti, razdoblju obilježenom nicanjem novih ideja te često beskompromisnim i burnim sukobima među njima. To se razdoblje odlikuje i uskomešanošću unutar hrvatskoga katoličanstva; bilo je to doba gibanja koje je imalo sve karakteristike istinskog pokreta — Hrvatskoga katoličkog pokreta (HKP). Radić je postao jedan od najaktivnijih sudionika sukoba, često predlažući nove ideje i izazivajući one koji su se priklanjali drukčijim nazorima. Autor je i animator jednoga drugog, nacionalnog pokreta, koji je imao dokinuti HKP kao politički čimbenik na hrvatskom etničkom prostoru. U svakom slučaju može se bez pretjerivanja reći da je Radić bio jedan od istinskih graditelja moderne Hrvatske.

Ovdje ćemo se ograničiti na Radićevo razumijevanje mjesta i uloge religije, naročito katoličanstva, u političkom životu uopće i u Hrvatskoj napose, i na njegov osobni odnos spram katolištva. Treba odmah napomenuti da je u Radića, unatoč njegovoj sklonosti taktiziranju, prepoznatljiv razvoj ideološkog sagledavanja i političke prakse. Što se tiče poimanja katolištva, ono se potpuno oblikovalo u periodu koji pokriva ovaj rad, tako da se u razdoblju od 1914., a osobito od 1918., do njegove tragične smrti 1928. njegov odnos prema katolištvu samo pojačao u smjeru ranije zauzetih stajališta. To je potrebno istaći kako bi se izbjegao možebitni zaključak da su Radićeve ideološke postavke, o kojima je ovdje riječ, ostale nepromijenjene u njegovu daljnjem političkom djelovanju.²

O Radićevim religioznim uvjerenjima nije se mnogo pisalo. To zapravo i ne iznenađuje, jer svi vidljivi znaci iz njegove karijere pokazuju povezanost s kršćanstvom, ako ne uvijek s katolištvom. Njegova su pisma prepuna spominjanja Boga, Blažene Djevice i iskićena drugom religioznom »ornamentikom« a da bi upućivala na ista druga osim na religioznu osnovu i praksu.³ On je svoje političke zborove redovito počinjao među narodom uobičajenim pozdravom »Hvaljen Isus i Marija«, a na glas podnevnog zvona predvodio bi narod u moljenju »Angelusa«. Štoviše, na početku svoje literarne karijere Radić se predstavio s izričito kršćanskim stajalištima. Tako piše: »Sva naša strašna tisućljetna prošlost [...] ne ubiše u nama vjere da je samo u Bogu 'put, istina i život'.«⁴ Radić je u kršćanstvu vidio snagu koja je pozitivno djelovala na kulturu Zapada, pa

² Dio ovoga rada je bio predstavljen za »okruglim stolom« »Braća Radići i Hrvatska republikanska seljačka stranka« na godišnjem zasjedanju Američkog udruženja za promicanje slavenskih studija (*American Association for the Advancement of Slavic Studies*), održanom u Chicagu u studenom 1989. Organizator rasprave bilo je Udruženje za hrvatske studije (*Association for Croatian Studies*), a sudjelovali su, uz autora ovoga esaja, dr. Ivan Supek i dr. Franjo Tuđman, tadašnji predsjednik novoosnovane stranke u Hrvatskoj, Hrvatske demokratske zajednice, i budući predsjednik Republike Hrvatske. Kao ilustracija mogućih nesporazuma u rečenom smislu može poslužiti reagiranje nekih sudionika skupa na tezu ovoga rada da je Radić u svojoj ranoj političkoj karijeri zastupao ideologiju »južnoslavenstva«. Takva su reagiranja više emocionalna nego znanstveno utemeljena. Stoga držim potrebnim već na početku ovoga rada naglasiti da se Radić, što je i normalno, razvijao i ideologijski i politički.

³ Vidi *Bogdan Krizman*, Korespondencija Stjepana Radića 1919—1928. (1. svezak), Zagreb 1972.

⁴ *S. Radić*, Za napredak bez revolucije protiv aristokratizmu, *Hrvatska misao* (dalje: HM), 4/1904., br. 11, 2.

se nadao da će se to blagotvorno djelovanje nastaviti i u budućnosti. Vjerovao je da je »kršćanska demokracija⁵, za koju mi Slaveni imamo najviše prirođenoga smisla«, jedina snaga koja može usmjeriti narode prema višem stupnju blagostanja i demokracije.⁶ Iznenaduje da se nije proučavalo Radićevo razumijevanje odnosa između religije i politike. To se napose ne bi očekivalo na geografskom prostoru gdje taj problem sve od Radićeva doba nije uspješno riješen.

Da je S. Radić bio religiozan, ističu često i drugi izvori. Njegov gimnazijski profesor Josip Pasarić kaže da je Radić u odrasloj dobi obdržavao sve religiozne dužnosti; dok je bio zatočen, čak je posluživao kod mise, a i inače je javno izražavao svoja religiozna uvjerenja.⁷ Slično govori i Josip Pazman o jednom od Radićevih zatočenja.⁸ Pitanje kakvoće i iskrenosti tih religioznih postupaka, naravno, nešto je drugo, na što ćemo se ovdje osvrnuti.

Većina pisaca koji su proučavali Radićevo religioznost slažu se da kršćanska etička načela upravljaju njegovim političkim i kulturnim nastojanjima. Ivan Mužić to potkrepljuje tvrdnjom da je Radićev politički i socijalni program nadahnut *isključivo* kršćanskim načelima.⁹ U svome karakterističnom entuzijazmu kad je riječ o Radiću, Mužić objašnjava izbor četiriju svećenika za članove Privremenog vijeća Radićeve Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) 1905. godine njegovom odanošću katolištvu.¹⁰ Ima autora, naročito onih s katoličkim senzibilitetom, koji po svaku cijenu žele sačuvati dobru uspomenu na hrvatskog mučenika.¹¹ To se vidi i po prešućivanju Radićeva odnosa prema Katoličkoj crkvi.¹² Prihvaćajući njegovu političku orijentaciju, oni se trude da prikažu Radića kao lojalnoga katoličkog vjernika. Nastoje to postići isticanjem razlike između vjere i »klerikalizma«, koji je za njih istovjetan političkom programu

⁵ »Kršćanska demokracija« pojam je do kojega su došli kršćanski teolozi na Zapadu u suprotstavljanju »socijalnoj demokraciji« što su je zagovarali socijalisti. Papa Lav XIII. u svojoj je enciklici *Rerum novarum* (1891.) dao neke temeljne oznake kršćanske demokracije. Isti se papa direktno pozabavio problematikom vezanom za »kršćansku demokraciju« u svom okružnom pismu *O kršćanskoj demokraciji* (1901.). Prijevod toga pisma objavio je *Katolički list* (dalje: KL) 52/1901., br. 6, 57—71. Iscrpan prikaz povijesnog razvoja »kršćanske demokracije« dao je J. F. /Joso Felicinović/, *Povjesne crte o kršćanskom demokratskom pokretu, Vrhbosna* (dalje: VB) 29/1915., br. 5, 65—69 i dalje u nastavcima do 13/1916., br. 13 i 14, 183—188. Radić je, čini se, bio upoznat s raspravama o »kršćanskoj demokraciji« među teolozima.

⁶ Vidi S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904., 355. To je djelo nadgradila Matica hrvatska.

⁷ J. Pasarić, S. Radić i starokatolici, *Obzor*, 76/1936., 209.

⁸ Ovo svjedočanstvo dolazi od Tome Severovića, U svijetlu istine, *Narodni val*, 2/1928., br. 276, 2. J. Pazman bio je utjecajan svećenik zagrebačke nadbiskupije, a ujedno je bio sveučilišni profesor i političar. Politički se svrstavao među pravaše frankovce.

⁹ Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Ljubljana 1987., 299—304, ima poglavlje »Radić i kršćanstvo«. Vidi također Ljubica Vuković-Todorović, Hrvatski seljački pokret braće Radića, Beograd 1939., 147.

¹⁰ I. Mužić, Stjepan Radić, 299.

¹¹ Radić je bio ranjen 20. lipnja 1928., a umro je u Zagrebu 8. kolovoza 1928. Dakle, Radić je umro 48 dana pošto je ranjen u jugoslavenskoj skupštini.

¹² Vidi Bruno Bušić, Stjepan Radić, *Danica*, 1972., 164—168; to godište bilo je zabranjeno i zaplijenjeno; Branko Tuden, Radić, povjesničari i političari, feljton *Večernjeg lista* s početkom od 24. II. 1991.

katoličke hijerarhije. Radić se navodno suprotstavljao klerikalizmu, a katoličku je vjeru poštivao.¹³

Mnogi autori naglašavaju Radićev »protuklerikalizam« kao bitnu crtu njegove osobnosti i njegova političkog programa. Jedan je od najstrastvenijih zastupnika toga mišljenja Viktor Novak.¹⁴ Radićev odnos prema katolištvu, međutim, Novak tako neprikriveno i bezrezervno iskrikljuje svojom jugoslavenskom ideologijom i slobodnozidarskim programom da se diskvalificirao kao ozbiljan povjesnik.¹⁵

Istina je ipak da je dio katoličkog klera u hrvatskim zemljama i dio više crkvene hijerarhije imao poteškoća s Radićevim shvaćanjem katoličanstva i s njegovom kritikom crkvene hijerarhije. Iako je njegov kritički žalac bio politički uspješan (znao je podilaziti najnižim porivima slušateljstva kako bi dotukao svoga političkog protivnika), kritika mu često nije bila istinita i pravedna, a ponekad je graničila s nekusom. Upravo je ta Radićeva pozicija u odnosu na katolicizam i na katoličku hijerarhiju predmet ovoga rada.

Glavnina ove studije usredotočit će se na ocjenjivanje mjesta religije u formativnom periodu Radićeve nacionalne ideologije i političkog programa. Jedan od rezultata studije bit će ukazivanje na dominantnost ideoloških predložaka u Radićevim praktičnim postavkama, što se odrazilo i na njegov odnos prema katolištvu. U tom ćemo kontekstu ispitati i odgovore utjecajnijih katolika na Radićevo poimanje katolištva. Rasprava će biti zaključena kratkim razmišljanjem o Radićevoj kritici hrvatskog katolištva.

I. SUPROTSTAVLJANJE IDEOLOGIJA

1. Oblikovanje Radićeve ideologije

Rano razdoblje Radićeve političke karijere (1893.—1914.)¹⁶ razdoblje je oblikovanja i ujedno najznačajnije za budućega hrvatskog političkog

¹³ Radić se i sam izjašnjavao u tom smislu; usp. njegov interview *Budapest Hirlapu* 2. XII. 1910., gdje je rekao: »Mi stojimo i na religioznom stanovištu. Zato nam kažu da smo klerikalci, prem nas klerikalci najviše proganjaju, jer smo najpogibelniji neprijatelji popova. Naša je deviza: Vjeruj u Boga, ali ne u popa.« (Usp. *Matija Manjarić*, Braća Radići i hrvatski katolici, VB, 23/1910., 366.)

¹⁴ *Viktor Novak*, *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 205—252.

¹⁵ B. Krizman sjeća se sastanka između svoga oca Hinka — koji je i sam bio slobodni zidar iako možda ne najpredaniji — V. Novaka i Duška Brkića, hrvatskog ministra pravde u »drugoju« Jugoslaviji, kad je bilo odlučeno da se objavi Novakov *Magnum crimen* kao pripremni pamflet za suđenje zagrebačkom katoličkom nadbiskupu Alojziju Stepincu. (Vidi *Večernji list*, 30. rujna 1989., 10—11, citiran u katoličkom informativnom biltenu AKSA, 40, 6. listopada 1989., 13.) U iste propagandističke svrhe bio je Novakov pamflet upotrijebljen kad je 1986. srpski izdavač Nova knjiga odlučio preštamovati ga kao dio obnovljenog srpskog napada na Katoličku crkvu, posebno na njezinu ulogu među Hrvatima.

¹⁶ Z. Kulundžić kaže da se 1893. može smatrati godinom Radićeve formalne inauguracije na hrvatsku političku pozornicu. Naime, 12. ožujka te godine Radić se u

vođu.¹⁷ To vrijedi i za njegove ideje o odnosu između religije i politike. Poslije stečenog doktorata u Parizu (1899.), tridesetjednogodišnji Radić za stalno se nastanio u Zagrebu 1902. kao tajnik *Hrvatske ujedinjene opozicije*.¹⁸ Tu je već nekoliko godina (od 1897.) u književnom stvaralaštvu trajalo gibanje poznato pod imenom *hrvatska moderna*. To je pokret mladih hrvatskih književnika, dijelom povratnika sa zapadnoeuropskih sveučilišta, koji su se naslanjali na tematske i stilске inovacije u hrvatskoj književnosti što su bile u toku već jedno desetljeće (1892.)¹⁹ Glavno obilježje toga gibanja bilo je shvaćanje književnosti kao načina ljudskog stvaranja koje ima vlastite zakonitosti u službi ljepote, a ne prvenstveno u funkciji nacionalnih i društvenih interesa. Kako je to bio pokret mlađeg naraštaja, više od književničkog doprinosa značenje tih nastojanja ogleda se u generacijskim suprotstavljanjima koja su imala i šire društvene posljedice; antagonizmi između »starih« i »mladih« odražavali su se i u kulturi i u politici. Iako je Radić došao u Zagreb s već značajnim spisateljskim opusom²⁰, njegove su predilekcije bile više političke nego književničke naravi. Mogao se, međutim, direktno nadovezati na ono duhovno ozračje književničkih kolega koje se ispoljavalo u buntu prema naslijeđenim vrijednostima i koje su predstavljali »stari«.

svojstvu predstavnik studenata obratio svečanom skupu koji je slavio ujedinjenje hrvatske opozicije. Taj govor ujedno je i prvi poznati objavljeni članak S. Radića. Vidi S. Radić, *Politički spisi: Autobiografija, članci, govori, rasprave*. Uredio Z. Kulundžić, Zagreb 1971., 500—501.

¹⁷ Svrha je ovoga rada naznačavanje najvažnijih komponenata Radićeve ideologije, a ne iscrpan pregled utjecaja na njezino formiranje. Za potonje treba usporediti *Branka Boban*, Stjepan Radić — opus, utjecaji i dodiri, *Radovi* Zavoda za hrvatsku povijest, 22/1989., 147—208. Ovaj se rad također ne može uzeti kao zamjena za iscrpnije studije o životu i djelu S. Radića od kojih neke treba istaknuti. *Vlatko Maček*, In the Struggle for Freedom, trans. Elizabeth and Stjepan Gazi, University Park, PA 1957.; *Vladimir Koščak*, Mladost Stjepana Radića, *Hrvatski znanstveni zbornik*, 1/1971., br. 2, 123—164; *Milan Marjanović*, Stjepan Radić, Beograd 1937.; *Ante Hikec*, Radić: Portrait historijske ličnosti, Zagreb 1926.; *Robert G. Livingstone*, Stjepan Radić and the Croatian Peasant Party, 1904—1929 (Doktorska disertacija), Harvard University 1959.; *Stjepan Gazi*, Stjepan Radić: His Life and political Activities 1871—1928, *Journal of Croatian Studies*, 14—15/1973.-1974., 13—73; *Ivan Mužić*, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Ljubljana 1987.; *Ivan Gabelica*, Politička misao Stjepana Radića, *Marulić XXII/1989.*, 7—31; *Zvonimir Kulundžić*, Atentat na Stjepana Radića, Zagreb 1967., Z. Kulundžić je također objavio izbor iz Radićevih djela: *Stjepan Radić*, Politički spisi. Autobiografija, članci, govori, rasprave, Zagreb 1971.; *Zvonimir Kulundžić*, Stjepan Radić i njegov Republikanski ustav, Zagreb 1989.; i *Ljubica Vuković-Todorović*, Hrvatski seljački pokret braće Radića, Beograd 1940.

¹⁸ Kako je poznato, S. Radić je rođen 11. lipnja 1871. u Trebarjevu Desnom u okolici Siska. Kako sam ističe, rođen je »kao deveto dijete siromašnih seljačkih roditelja« (S. Radić, *Moj politički životopis*, u: S. Radić, *Politički spisi*, 51). Nakon osnovnog i srednjeg školovanja, praćenog materijalnom oskudicom (usp. S. Radić, *Tko je mene školovao?*, HM, 4/1905., 286—288) i duhovnom nepokornošću, što ga je stajalo izbacivanja iz škole pa i zatvora u šestom razredu, došao je na Sveučilište u Zagreb poslije mature koju je položio 1891. u Karlovcu. Radićevi studentski dani još su više bili ispunjeni protestom i susljednim zatvaranjima i izbacivanjima iz škole.

¹⁹ Usp. *Miroslav Šicel*, Književnost moderne, u: *Povijest hrvatske književnosti* (uredili Slavko Goldstein i drugi), knj. 5, Zagreb, n. dj., 8—9.

²⁰ Za iscrpan rad o Radićevu spisateljskom opusu v. *Branka Boban*, Stjepan Radić — Opus, utjecaji i dodiri, *Radovi* Zavoda za hrvatsku povijest 22/1989., 147—208.

Ali ni politička atmosfera nije bila bez svojih perturbacija. U tijeku devedesetih godina devetnaestog stoljeća Austro-Ugarska Monarhija bila je potresana nezadovoljstvom potlačenih slavenskih naroda. Na sjeveru Monarhije, Česi su otvorili pitanje svoga statusa u njoj, a uskoro su ih slijedili Hrvati na jugu. Na drugoj strani, slabljenjem Monarhije zbog dualističkog sustava jačala je Njemačka kao i vezanost vrhova Monarhije na nju, što je olakšavalo njemački program prodora na Istok (*Drang nach Osten*). Poslije žestokih borbi oko crkvenih reformi u Ugarskoj, novi je ministar predsjednik D. Bánffy uveo represivne mjere i pojačao proces mađarizacije hrvatskoga nacionalnog prostora.²¹ U hrvatskim se zemljama osjećalo nezadovoljstvo radom opozicije, a u mladem naraštaju jačala je volja za novim političkim pristupima pitanju nacionalnog oslobođenja. Među mladima se S. Radić već prije svoga odlaska iz domovine bio nametnuo kao vođa.²² Mladenačko se gibanje nastavilo i za njegove odsutnosti i manifestiralo se između 1897. i 1900. kao oštra kritika cjelokupnoga društvenog stanja. Mladenačko se organiziranje potenciralo povratkom studenata s praškog sveučilišta.²³ Zajednički su bili prepoznatljivi pod imenom *Napredna omladina*.²⁴ Pod utjecajem Tomaša Garriguea Masaryka (1850.—1937.),²⁵ ti su mladići bili fascinirani idejom slavenske uzajamnosti kao jedinom nadom u opiranju germanskom *Drang nach Osten*. Stoga im je smetala uskoća hrvatskoga duhovnog prostora i politička trvenja unutar njega, osobito stvaranje hrvatsko-srpskog antagonizma kao rezultata tih političkih opredjeljenja. Protivili su se i »nazdravičarskom« rodoljublju »velike politike« i zastupali potrebu masarykovskog »sitnog rada« za narod u gospodarstvu i kulturi.²⁶ Usporedo s tim gibanjima, u hrvatskim se zemljama učvršćivala ideologija Josipa Franka (1844.—1911.) unutar pravaške opcije rješenja hrvatskog pitanja.²⁷ Frank je (i njegova Čista stranka prava) zastupao da Hrvati mogu najbolje zaštititi svoje interese u prepravljenoj Habsburškoj Monarhiji. Usporedo s tim, pojačala se propaganda protiv Srba, tradicionalnih pro-Mađara, a time i protivnika hrvatskih interesa. Iako je napuštena Starčevićeva ideja o nepostojanju srpske nacije na cjelokupnom južnoslavenskom prostoru,

²¹ Usp. Jaroslav Šidak, *Mirjana Gross, Igor Karaman i Dragovan Šepić*, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914., Zagreb 1968., 149—152.

²² S. Radić bio je jedan od vođa grupe mladeži koja je sudjelovala pri spaljivanju mađarske zastave na Jelačićevu trgu 1895. prigodom posjeta kralja u pratnji ministra predsjednika D. Bánffyja Zagrebu.

²³ To su studenti koji su bili protjerani iz Zagreba slijedom protumonarhijskih demonstracija 1895. i morali nastaviti studij u Pragu i drugim učilištima Monarhije.

²⁴ Vidi J. Šidak i dr., n. dj., 153—155.

²⁵ Jedna novija studija Masarykova utjecaja u Hrvatskoj jest *Ante Kadić*, Thomas G. Masaryk and the Croats, *Journal of Croatian Studies*, 28—29, 1987/88., 81—102. Masaryk je studirao na bečkom sveučilištu kod Franza Brentana i godinu dana u Leipzigu kod Wilhelma Wundta. Godine 1882. postao je profesor filozofije u Pragu, a ujedno i plodan pisac i političar. Bio je čovjek religiozan, katolik po krštenju koji je prihvatio unitarijanizam svoje žene Amerikanke. Od 1918. do 1935. Masaryk je bio predsjednik Čehoslovačke.

²⁶ Usp. M. Gross, Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata, *Historijski zbornik* (dalje: HZ), XXI—XXII, 1968/69., 76—78.

²⁷ God. 1895. došlo je do cijepanja *Stranke prava* na domovinaše i frankovce.

potenciralo se nijekanje Srbima statusa nacije u hrvatskim zemljama. Većina pravaške mladeži priklanjala se toj Frankovoj ideologiji.²⁸

I sam nekadašnji praški student i masarykovac, Radić je osjećao prilično suzvučje svojih mišljenja s onima Napredne omladine; to je upravo bio sastavni dio i njegove ideologije, iako se nije potpuno slagao s njima.²⁹ Radićeva je ideologija, međutim, kompleksna kao što je i njezina geneza zamršena.³⁰ Jedna od značajnijih komponenata njegove ideologije jest ideja slavenske uzajamnosti i njezina umanjena inačica, koju — u nedostatku boljeg naziva — možemo imenovati »južnoslavenstvo«. U ovoj formativnoj fazi ideološkog oblikovanja očit je utjecaj ilirskog pokreta (Ljudevit Gaj) i čeških i slovačkih slavista (Pavel Josef Šafařík, Jan Kolár, Josef Dobrovsky, Karel Havlíček, Ladislav Rieger i dr.). Uvijek mu je na obzoru stajao veliki lik »najsavršenijeg predstavnika slavenske misli«, Juraj Križanić.³¹ Napose su na njegovu ideološku izgradnju utjecali biskup Josip Juraj Strossmayer (1815.—1905.) i kanonik Franjo Rački (1828.—1894.) kao vodeće ličnosti pokreta *jugoslavjenstvo*.³² Njima treba pridodati i hrvatskog povjesnika Tadiju Smičiklasi (1843.—1914.), također južnoslavenske orijentacije.³³

S obzirom na postojanje tako velikih autoriteta — s nekima je od njih Radić i prijateljivao — razumljiv je utjecaj ideja slavenske uzajamnosti i južnoslavenstva. U njega je, čini se, naglašenija ideja slavenske uzajamnosti nego južnoslavenstva, i ova potonja tek je u funkciji prve. Radićevo južnoslavenstvo posljedica je njegove temeljne ideološke postavke slavenske uzajamnosti. U nekim njegovim ranim tekstovima, međutim, dovedeni smo u nedoumicu glede gornjega prvenstva. Radić je, naime, tvrdio da je jedino »slavenska svijest« sposobna nadvladati razlike između Hrvata i Srba i dovesti ih do jedinstva. U studiji *Hrvati i Srbi* on potiče oba ta naroda da se izdignu na višu razinu »narodne i slavenske svijesti«, čime će jedino moći nadvladati međusobne razlike.³⁴ U isto vrijeme, čini se da je mislio kako će upravo jedinstvo Hrvata i Srba voditi k sveslavenskoj slozi. Pisao je, naime, kako će, pošto se uspostavi »narodna sloga« Hrvata i Srba, ta sloga privući Slovence i Bugare u »razdragano narodno kolo«. To će jedinstvo omogućiti višu razinu, »slavensko bratimstvo«, koje će početi »političkim bratimstvom« sa Česima i Slovacima, Poljacima i Rusinima i koje će ih sve dovesti »plemenitomu i jakomu ruskomu stricu«.³⁵

²⁸ Usp. J. Šidak i dr., n. dj., 155—156. Za nastup i ulogu J. Franka u hrvatskoj politici v. iscrpno djelo M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, posebno str. 260—281.

²⁹ Vidi J. Šidak i dr., n. dj., 157.

³⁰ Izvori za studiranje geneze Radićeve ideologije prvenstveno su program Seljačke stranke i njegova tumačenja, članci s izričitim ideološkim sadržajem, govori, literarni radovi, pisma i bilješke. Usp. B. Boban, n. dj., 155—160.

³¹ Vidi S. Radić, *Najsavršeniji predstavnik slavenske misli*, HM 1/1902.

³² Za novi pristup problemu južnoslavenstva v. *Petar Korunić*, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835—1875*, Zagreb 1989.

³³ Vidi B. Boban, n. dj., 168—171.

³⁴ S. Radić, *Politički spisi*, 258. (Članak je 1902. objavljen kao knjižica pod naslovom *Kako ćemo iz našega zla u dobro?*, Sisak 1902.).

³⁵ Isto, 173.

U svakom slučaju, čini se da je važan element Radićeve ideologije u tom razdoblju uvjerenje kako su Srbi i Hrvati jedan narod.³⁶ Ovakvo je Radić za vrijeme svoga prvog posjeta Rusiji objašnjavao ruskom sugovorniku značenje riječi »Hrvat«: »Hrvat znači isto što i Srbin. Hrvati su zapadni, a Srbi istočni dio jednoga naroda koji živi između Dunava i Jadranskog mora [...] Slovenci i Bugari čine s njima jednu cjelinu: Južne Slavene.«³⁷ Bilo bi pogrešno zaključiti da je Radićevo zastupanje hrvatsko-srpskog jedinstva »unitarističko«.³⁸ »Jedinstvo« kojemu on i drugi mladi ljudi teže zauzima se za konsolidaciju Srba i Hrvata na temelju etničke bliskosti u ujedinjenu frontu u borbi protiv Nijemaca i Mađara. Boreći se za sveslavsku i južnoslavensku uzajamnost, čini se da Radić nikada nije zanemarivao pravo Hrvata na politički suverenitet. Kako je sam rezimirao svoje pisanje do 1902., nastojao je »koliko je god moguće jasno i temeljito pokazati naše hrvatsko pravo na toliku političku neovisnost kolika je moguća«.³⁹ Uostalom, Radić je kritizirao Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja je počivala na suradnji Hrvata i Srba, kao izdaju hrvatskih interesa. Podržavao je ne manje od Koalicije hrvatsko-srpsku suradnju, ali ne u smislu popuštanja »khuenovskim Srbima« koje hrvatski interesi nikada nisu zanimali.

Vjerojatno svjestan vlastite nedorečenosti glede slavenske uzajamnosti i Hrvatskog prava na samostalnost, Radić je branio svoj stav kao nešto što »u potpunosti dovodi u sklad hrvatske težnje za državnom i nacionalnom nezavisnošću s jedinstvom južnoslavenskih naroda i slavenskom uzajamnošću«.⁴⁰ Tvrdio je da se hrvatska suverenost »može trajno osigurati samo našim zajedničkim kulturnim radom s ostalim južnim Slavenima i što je moguće prisnijom kulturnom i gospodarstvenom uzajamnošću s njima i s ostalim Slavenima u Monarhiji i izvan nje«.⁴¹ Time se Radić zauzimao za »nedjeljivost hrvatskih i srpskih interesa«.⁴² Predbacio je autoru protuhrvatskog članka da ne razumije kako »svi mali slavenski narodi moraju svoje nacionalno uskršnuće pripisati ideji slavenske uzajamnosti«.⁴³ Zato, »ideja slavenske uzajamnosti je dobar duh, anđeo čuvar

³⁶ S. Radić, *Politički spisi*, 131. Taj članak, naslovljen *Što hoćemo?*, bio je objavljen u HM, 1/1897., br. 1.

³⁷ S. Radić, *Prški zapisi*, Zagreb 1985., 155. Te je autobiografske literarne zapise Radić napisao na češkom. Pronašao ih je češki slavist i prevoditelj D. Karpatsky, koji ih je ujedno i preveo na hrvatski.

³⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 355—356; *Ista*, Nacionalne ideje, 75—142.

³⁹ S. Radić, *Hrvati i Srbi*, u: *Politički spisi*, 270. Taj članak, izdan i kao brošura, bio je odgovor na članak nekog studenta N. S. (*Nikola Stojanović*), *Srbi i Hrvati, Srpski književni glasnik*, 1. kolovoza 1902., koji je u Zagrebu pretiskao *Srbobran* bez ikakva komentara. Nakon objavljivanja toga članka došlo je u Zagrebu do nereda u kojima je nanesena šteta imovini zagrebačkih Srba. Razlog toj nasilnoj reakciji bile su neobično bezobzirne primjedbe autora, kao npr. da Hrvati nemaju vlastita jezika, da oni, za razliku od Srba, mogu samo biti sluge, da njihovu politiku vodi katoličko svećenstvo te da nisu zaseban narod već su na putu da postanu nacionalno Srbi. Članak je završavao tvrdnjom da Hrvati i Srbi ne mogu živjeti zajedno već se moraju boriti »do vašeg ili našeg istrebljenja«.

⁴⁰ S. Radić, *Politički spisi*, 260—261.

⁴¹ Isto, 270.

⁴² Isto, 271 (kurziv u originalu).

⁴³ Isto, 265.

našeg narodnog preporoda...⁴⁴ Radić je bio uvjeren da Hrvati, koji razumiju važnost slavenske uzajamnosti, neće oklijevati da se pomire »sa Srbima, čak *stopiti se* i ujediniti se s njima *prema vani*«. ⁴⁵ To bi konkretno značilo da se Hrvatska proteže od Rijeke do Zemuna, a istočno od toga bila bi Srbija, »no samo kao dvije *oznake* jednog te istog nacionalno-kulturnog koncepta, kao dva predstavnika iste potpuno opravdane i potpuno prirodne kulturne i gospodarstvene zajednice«. ⁴⁶

Treba, međutim, reći da je Radićeva verzija slavenske uzajamnosti u odnosu na južne Slavene (»južnoslavenstvo«) redovito obuhvaćala Bugare. ⁴⁷ Stoga se njegova ideologija o jedinstvu Hrvata i Srba ne smije poistovjetiti s kasnijim ideologijama i političkim shemama. To su one ideologije koje ističu bilo da su Hrvati i Srbi — uz Slovence — *plemena* jednog »jugoslavenskog« naroda (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca — KSHS), bilo da su spojeni u »bratstvu i jedinstvu« u viši oblik udruženja u kojem nacionalna pripadnost nema nikakva značenja (Federativna Narodna Republika Jugoslavija — FNRJ, kasnije Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija — SFRJ). Ipak, može se tvrditi da je Radićeva ideologija jedinstva Hrvata i Srba — u čemu je on bio samo jedna među vodećim snagama koje su je zastupale i promicale — u drukčijem povijesnom okruženju rezultirala u nekih Hrvata integralnim jugoslavenstvom. ⁴⁸ Napokon, valja imati na umu da je Radićeva ideja o jedinstvu Hrvata i Srba formulirana kao reakcija na mišljenje Ante Starčevića (1823.—1896.) ⁴⁹ kako Srbima ne treba priznati status naroda; u tom smislu, Radićeva je ideologija kritika Starčevićeva stajališta. Radić smatra da Starčevićevi nazoni o Srbima — upravo kao i njihov antipod, mnijenje Vuka Stefanovića Karadžića o Hrvatima — nehotice pomažu germanskim i mađarskim interesima. ⁵⁰

Osim ideje da su Hrvati i Srbi jedno, te ideje bratimstva svih Slavena, Radićeva ideologija u tim najranijim političkim fazama sadrži i druge važne elemente. Smišljena je da reagira na mnoge stvarne okolnosti Hrvatske njegova vremena: opću siromaštinu naroda, koja je mnoge prisilila na iseljavanje (prvenstveno u SAD); oportunističko, servilno i izrabljivačko raspoloženje »*školorovane gospode*«, kao što su javni službenici, učitelji, političari i svećenici; i nadasve vjeru u zdrav politički instinkt hr-

⁴⁴ Isto, 267.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, 271—272. I. Banac, Nacionalno pitanje, 106, tvrdi da »Radić nije bio pobornik jugoslavenske države, koja bi uključivala sve Južne Slavene. Vjerovao je da bi stvaranje takve države oslabilo, a možda čak i razorilo Habsburšku monarhiju. Ukratko, njegovo je jugoslavenstvo završavalo na granicama Austro-Ugarske«. Navedeni tekstovi, međutim, upućivali bi na suprotan zaključak.

⁴⁷ Usp. Z. Kulundžić, Stjepan Radić danas i ovdje, u: S. Radić, Politički spisi, 22.

⁴⁸ Za prikaz studentskih gibanja u tom periodu vidi M. Gross, Nacionalne ideje, 75—142.

⁴⁹ A. Starčević je utemeljitelj Hrvatske stranke prava (HSP) i tvorac »pravaške ideologije« čije su bitne oznake zagovaranje ujedinenja svih hrvatskih zemalja, potpuna državna samostalnost i neovisnost od stranih sila, antisrpsko raspoloženje kao odraz vjerovanja da Srbi u Hrvatskoj služe tuđim, protuhrvatskim interesima. Sustavan prikaz pravaštva dala je M. Gross, Povijest pravaške ideologije.

⁵⁰ Vidi M. Gross, Povijest pravaške ideologije, 318—321.

vatskog (i srpskog) seljaštva.⁵¹ Činjenica da je Radić i sam bio dijete sa sela, gdje se i u vlastitoj kući i u susjedstvu teško živjelo, sigurno je pridonijela njegovoj opredijeljenosti za seljake. Više od materijalne bijede seljaka Radića je boljelo kako su se »gospoda« odnosila prema njima.⁵² Samo duh u dijalogu sa zbiljom, kao što je bio Radićev, mogao je orisati to stanje ovako: »Naša gospoda ne uče se [...] u latinskim školama ničemu, čujte, baš ničemu, čim bi mogla narodu pomoći iz njegovoga siromaštva. Ali se zato nauče svemu čim mogu i moraju narodu odmoći. Nauče se, naime, gospodski i skupo živjeti, dobro jesti i piti, lijepo se odijevati, bez posla šetati, po kavanama se kartati, i što vam ja sve znam [...] Eto sad čujte i znajte: u svim onim školama, iz kojih izlaze naša gospoda, ne uči se ništa, baš ništa o pravom narodnom životu, o pravoj narodnoj mucu i nevolji [...] naše gospodske škole odgajaju takvu gospodu [...] koja svakomu tuđincu u crnim hlačama govore: 'Izvolite, gospodine', a na svoga hrvatskoga i srpskoga seljaka se deru: 'Čekaj, marvo...'.«⁵³

Međutim, ideologije se temelje na metafizičkim pretpostavkama. Filozofijski okvir za Radićev sustav dao je T. G. Masaryk u tijeku Radićevih studentskih godina u Pragu.⁵⁴ Radić, kao i većina drugih mladih ljudi iz banske Hrvatske, našao je u Masarykovu mišljenju i naučavanju prikladan intelektualni okvir za svoje ideje. Masaryk je bio odlučan protivnik čeških tradicija državnog prava i borio se za prirodno pravo svakog naroda na slobodu i samoodređenje. To je bilo pravo otkriće za hrvatske mladiće navikle na politiku državnog prava.⁵⁵ Radićeva literarna veza sa Češkom datira barem od 1899. Bio je, naime, stalni suradnik praškog časopisa *Slovansky přehled* koji je uređivao Adolf Cerny (pseudonim Jan Rokyta) u Masarykovu duhu.⁵⁶ Po njegovu osobnom svjedočanstvu,

⁵¹ Vidi S. Radić, *Politički spisi*, 146. i *Isti*, Najjača stranka u Hrvatskoj, isto, 195—232; to je još jedan od Radićevih »samizdata« objavljen u Zagrebu 1902.

⁵² Radić je opisao svoje poimanje seljaštva u autobiografskim *Praškim zapisima*. Drugi izvori za studij njegove ideologije, posebno u odnosu na seljaštvo, jesu: S. Radić, *Uzničke uspomene*, Zagreb 1971.; *Isti*, Seljačka sloga u svom pravom značenju, *Seljačka prosvjeta* (SP) 1/1926.; *Isti*, Narodne samouprave — ognjište seljačke prosvjete, SP 4/1927.; Govor S. Radića u Seljačkom prosvjetnom domu, SP 6/1927.; Govor S. Radića na kraju prosvjetnog tjedna, SP 3/1928.; S. Radić, *Moj politički životopis*, SP 6, 7, 8/1928. Također treba konzultirati Radićevu korespondenciju u Arhivu Hrvatske, Fond Stjepana, Antuna i Pavla Radića, kut. I, II, III, VI, VIII, f. 1, omot I—II; kut. IX, f. 1 (1908.—1913.), omot I—IV; f. 2 (1904.—1915.), omot A. B.; kut. X, f. 1, omot 1, 3, 4.

⁵³ S. Radić, *Kako ćemo iz našega zla u dobro*, u: S. Radić, *Sabrana djela*, 148.

⁵⁴ Radić je prvi put stigao u Prag potkraj 1893. ili na početku 1894. poslije četvero-mjesečnog zatvora u Petrinji. Tu nije ostao dugo, jer ga već naredne godine susrećemo u Zagrebu prigodom spaljivanja mađarske zastave na Jelačićevu trgu 16. listopada, čime je »zaradio« dodatnih šest mjeseci zatvora u Bjelovaru. Bio je potjeran i s praškog sveučilišta i, poslije kraćeg boravka na sveučilištu u Budimpešti, pošao 1896. u Moskvu. Nakon samo pet mjeseci boravka u Rusiji vratio se u Prag. Tu je na početku 1897. s nekoliko Hrvata potajno pokrenuo mjesečnik *Hrvatska misao*. Kako u Pragu nije mogao studirati, otišao je u Pariz, gdje je nakon dvije godine doktorirao iz političkih nauka.

⁵⁵ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Ithaca and London 1984., 96.

⁵⁶ Ta je suradnja obrađena u: *Jaroslav Sidak*, *Idejno sazrijevanje Stjepana Radića, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, 2: Rasprave i članci, Zagreb 1973., 379—389.

od te godine datira i njegovo poznanstvo s Masarykom, iako postoje indikacije da su se barem duhovno sreli već 1894.⁵⁷ Osim što su od Masaryka poprimili određeni nazor o filozofiji povijesti, ti su mladići naučili o »zaostalosti« katolicizma i »naprednosti« protestantske reformacije, posebno one češke. Masaryk, koji je bio moravski katolik, postao je žestok i bučan protukatolik, čovjek koji je potcjenjivao svoj i pretežno katolički slovački narod u korist Čeha.⁵⁸

Mnoge elemente Masarykova protukatolicizma njegovi su sljedbenici poslije uveli u hrvatski kontekst. Masarykova nazočnost na hrvatskoj političkoj sceni očita je već i iz njegove prisutnosti u hrvatskoj publicistici. Naprednjački tjednik koji je kasnije postao dnevnik, *Pokret*, pomno je pratio Masarykov rad u bečkom parlamentu kao i među Česima.⁵⁹ Njegove su ideje napose bile prisutne za vrijeme tzv. veleizdajničke afere u tijeku 1909., a i osobno je došao u Hrvatsku i potom posjetio i Srbiju.⁶⁰ Očekivano, naprednjaci su se pozivali na Masarykove liberalne ideje u svojoj borbi s hrvatskim »klerikalcima«. U tu svrhu napose im je bilo dobrodošlo pisanje W. E. Schmidta koji je portretirao Masaryka kao pobožna čovjeka, ali neumorna borca protiv »klerikalizma«. ⁶¹ Kako se moglo očekivati, zagrebački katolički dnevnik *Hrvatstvo* (2. svibnja 1904.—1910.) nije propustio upozoriti na taj češki protukatolicizam koji je mladim hrvatskim povratnicima iz Praga bio model.⁶²

Bilo bi nepravedno zanijekati velik utjecaj kršćanstva na oblikovanje Radićeve ideologije. Kao i brat mu Antun, Stjepan je duboko vjerovao da je kršćanstvo bitna odrednica kulture hrvatskog seljaka.⁶³ Istina je također, što tvrdi Mužić, da je u Radićevim pristupima političkim i kulturnim pitanjima bio prepoznatljiv kršćanski ethos. Za nas će, međutim, biti interesantnije pitanje kako je Radić interpretirao kršćanske etičke i ine postavke i što je s njima načinio uvodeći ih u svoj ideološki okvir i politički program. Prirodni aktivist, Radić je zazirao od »asketskog« u kršćanstvu, a zanosio se »aktivnim kršćanstvom«. Ne samo da je bio pristalica kršćanstva, nego bi se moglo reći da je sebe vidio kao apostola kojemu je zadatak raširiti »pravo« kršćanstvo u svom narodu.⁶⁴

⁵⁷ J. Šidak, isto, 385, b. 29. Radić i Masaryk sprijateljili su se, no kad je Radić postao vođa opozicije u jugoslavenskom parlamentu, Masaryk nije za njega imao lijepe riječi (vidi A. Kadić, n. dj., 92; Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961., 173). Masaryk se također nije potrudio da shvati stajalište svoga mlađeg hrvatskog prijatelja. On je nepokolebljivo držao da vodeću ulogu među južnim Slavenima u cilju njihova jedinstva treba da imaju Srbi (T. G. Masaryk, *The Making of a State — Memoirs and Observations 1914—1918*, New York 1969).

⁵⁸ T. G. Masaryk, *The Making*, 112.

⁵⁹ Usp. Masaryk za slobodu znanosti, *Pokret*, 4/1907., br. 279; O austro-ugarskoj nagodbi (Masarykov nazor), *Pokret*, 4/1906., br. 73; Češke političke stranke, *Pokret*, 5/1908., br. 71—72.

⁶⁰ Vidi Masaryk o veleizdajničkoj aferi, *Pokret*, 6/1909., br. 91; Veleizdajnička afera pred bečkim parlamentom. Govor dra T. G. Masaryka, *Pokret*, 6/1909., br. 111; Masarykov predlog u carevinskom vijeću, *Pokret*, 6/1909., br. 114.

⁶¹ Dijelove W. E. Schmidtova članka iz *Die Christliche Welt* (bez numeracije) objavio je u svom Podlistku *Pokret*, 3/1906., br. 120. Usp. Prof. Masaryk i klerikalci, *Pokret*, 3/1906., br. 120, i Masaryk za slobodu znanosti, 279.

⁶² B. Gj., Češki »uzori« naših »mladih« literata, *Hrvatstvo* 159/1905.

⁶³ Vidi J. Šidak i dr., n. dj., 157.

⁶⁴ Usp. J. Šidak, Idejno sazrijevanje, 385.

Ideje mladih povratnika nije svatko prihvatio kao *napredne*, jer je u usponu bila još jedna snažna ideologija, ne samo u banskoj Hrvatskoj nego i u drugim hrvatskim zemljama; nova ideologija, koja će se također nazvati pokretom, produkt je religioznog, katoličkog nadahnuća. Fenomen hrvatskog protuklerikalizma, uključivši Radićev, ne može se razumjeti bez uzimanja u obzir katoličkoga gibanja u hrvatskim zemljama na početku dvadesetog stoljeća. Naime, Radiću je bilo moguće razviti teoriju klerikalizma samo u izravnoj borbi s onim što je on smatrao svećeničkom zloporabom religije u političke svrhe, kako se navodno manifestirala u HKP-u. Istodobno, svećenički i laički aktivisti u pokretu pokušavali su formulirati svoje shvaćanje angažiranja religije u politici. Katolički krugovi, naročito hijerarhija i uži krug svećenika neposrednije uključeni u misiju animacije katoličkog života, vidjeli su u idejama uvezenim iz Praga i s drugih strana samo liberalizam uperen protiv katoličke vjere i Crkve pod krinkom borbe protiv »klerikalizma«.

2. »Protuklerikalizam« braće Radića

Pojam »klerikalizma«, a onda i »antiklerikalizma«, nije jasan. Iako bi etimološki označivao sve što je u vezi s klerom, u rukama liberalaca devetnaestog stoljeća taj je pojam često označivao sve što je bilo povezano s Katoličkom crkvom.⁶⁵ Tako se i u napadima na »klerikalizam« često nije mogao razlučiti izravan napad na Crkvu od kritike klerika. Tako su barem osjećali crkveni krugovi.⁶⁶

Buduće službeno glasilo HPSS-a *Dom* (1900.)⁶⁷ podrugljivo je nazvalo Katolički kongres u Zagrebu »popovski sabor«, iako je njegov urednik Antun Radić na njemu sudjelovao kao jedan od zauzetih katolika.⁶⁸ Vjerran svojim južnoslavenskim teorijama, S. Radić je prihvatio raspoloženje i

⁶⁵ L. Đaković, Političke organizacije, u poduljoj bilješci (br. 385), str. 165-166, objašnjava izraz »klerikalizam« naročito kako se razumijeva među južnim Slavenima. On identificira klerikalizam kao upotrebu religije u politici ili presizanje crkve u javni život. Tim se izrazom također označuje zahtijevanje svećenstva da ima svjetovnu vlast ili povlastice. Đaković svoju dugu opasku zaključuje time što dopušta da izraz »klerikalizam« zbog dugotrajnih i promjenljivih odnosa između rimskih papa i svjetovnih vladara na Zapadu nije jednostavan koncept. Za diskusiju o nazivu i kako je bio shvaćen u hrvatskom kontekstu vidi L. Vincetić, Organizirani katolicizam — moderni katolički pokret, *Kana*, 17/1986., br. 5/182-12/188 i 18/1987., br. 1/189-4/192, napose 17/1986., br. 11/18, 24-25.

⁶⁶ Ivan Dujmušić, »Klerikalna« i »liberalna« stranka, VB, 18/1904., br. 15, 257, piše: »Naziv 'klerikalna ili popovska stranka' sgodno je izabran od njezinih protivnika za njihovu svrhu. Njim se lako mogu neuki i lakomišljeni odvratiti od Katoličke Crkve u misli i životu.« I katolički dnevnik *Hrvatstvo* 4, V, 1904., br. 3 (Dvie tri »Obzoru«), napominje: »Nuzgredno spominjemo, da se riečju *klerikalni*, *klerikalizam*, kojom [Obzor] naš list apostrofira, kako je poznato svi neprijatelji crkve, služe, da svaku katoličku akciju omraze. Ljudi smatraju klerikalizam nekakvim strašilom, misleći pod tim neku vrst premoći i tiranije svećenstva nad svjetovnjacima.«

⁶⁷ *Dom* se pojavio kao polumjesečnik 15. prosinca 1899. s napomenom »Ovaj broj vrijedi za 1. siječnja 1900.«

⁶⁸ *Dom*, 17/1900.

mišljenje ostalih naprednjaka da »za nas nema pomoći iz Rima«. ⁶⁹ Njegove ideologijske premise omogućivale su mu da bude žestok kritičar klerikalnog programa, naročito zato što je, po njegovu shvaćanju, taj program djelovao protiv ujedinjenja katoličke i pravoslavne crkve na hrvatskim područjima. Uvjeren da su Hrvati i Srbi kulturno jedan narod, zgražao se nad čestim manifestacijama mržnje između katolika i pravoslavnih u Hrvatskoj. ⁷⁰

Početak dvadesetog stoljeća bio je za Hrvate buran. Po mnogo čemu je godina 1903. bila višestruko prijelomna. Protusrpske demonstracije iz 1902. pokazale su da su narodne mase snaga koja se može zagroziti i samom režimu. To se pokazalo i naredne godine kad su odbijeni zahtjevi Hrvatske za reviziju financijske nagodbe i kad su Mađari još arogantnije pokazali svoj hegemonizam (mađarsko znakovlje na željeznici). Slijedom tih događaja narod se digao na pravu pobunu. Ti su događaji u Hrvatskoj odavali slabosti same Monarhije, koja je, pod pritiskom mađarskih političkih zahtjeva, bila u životnoj opasnosti. U pomoć je iz Zagreba bio pozvan Khuen-Héderváry, što je u Hrvatskoj rezultiralo provalom bujice koju je dotad zadržavalo dvadesetogodišnje opresivno banovanje toga omraženog eksponenta mađarske vlasti. U novonastalom ozračju osjećao se novi dinamizam; stvarale su se nove stranke, kombinirala se nova savezništva, osnivala se nova društva, pokretali su se novi listovi. Na Rijeci je Frano Supilo proglasio Riječku rezoluciju (1905.), a u Zadru su Srbi u hrvatskim zemljama donijeli Zadarsku rezoluciju (1905.), što će postati osnova za stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije (na vlast došla 1906.). I Napredna omladina osnovala je svoju Naprednu stranku (1904.), koja se 1905. priključila Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Manja je grupa katolika, poslije velikog zborovanja u Zagrebu 1900., osnovala katolički dnevnik *Hrvatstvo* (1904.) i počela raditi na osnivanju katoličke stranke. U tom su donekle i uspjeli; s pomoću dijela frankovačke struje, osnovali su Hrvatsku kršćansko-socijalnu stranku prava (1906.).

U takvoj atmosferi osnovali su i braća Radići 1904. *Hrvatsku pučku seljačku stranku* (HPSS). ⁷¹ Mnogi elementi Stjepanove rane političke ideologije ušli su u program stranke. ⁷² U uvodnom dijelu programa stranke naznačuje se da se sve državne stvari imaju riješiti onako »kako se očituje u životu slavenskoga puka i slavenskih mislilaca, koji s pukom skla-

⁶⁹ Vidi S. Radić, Kako se danas brani domovina?, HM, 4/1904., 647.

⁷⁰ Vidi S. Radić, Politički spisi, 149—150.

⁷¹ Stranka je osnovana 22. prosinca 1904., a program joj je bio potvrđen na prvoj redovnoj glavnoj skupštini 16. i 17. kolovoza 1905. Usp. I. Mužić, Stjepan Radić, 20—21. Bilo je spekulacija, osobito među svećenstvom, da je Radić dobio ideju za osnivanje seljačke stranke također iz češkog iskustva. Takva je, naime, stranka ondje postojala, a u Hrvatskoj su sve opcije već bile iskušane osim seljačke, što je Radić iskoristio. (Usp. VB, 25/1911., br. 2, 17—21.) To je ipak malo vjerojatno, kad se zna da je na ideološkoj izradbi stranke sudjelovao i Antun Radić.

⁷² Usp. S. Radić, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, HM 3/1904., sv. 10, 578—591; *Isti*, Kako ćemo iz našega zla u dobro?, Sisak 1902.; *Isti*, Najjača stranka u Hrvatskoj, Rijeka 1902.; *Isti*, Hrvatski pokret 1903. godine, Allegheny, PA (USA); *Isti*, Tri glavne sile ljetšnjeg pokreta: Seljaštvo, mladež i žene, HM 3/1903., sv. 2, 90—97.

dno misle...«.73 Jedan je od bitnih dijelova toga programa njegov protuklerikalizam, iako u blagom obliku.74 Program HPSS u odnosu na vjeru75 neodređen je i rastezljiv, ali je u njemu ipak prepoznatljiv ideološki stav braće Radića. U točki VI iz drugog dijela, koji se odnosi na školu i crkvu, stoji: »Sa crkvenim poglavarima i uredbama ima država posla toliko i tako, kako je to do nas danas došlo.« Ako je iz ovoga očito da se sastavljači programa HPSS nisu htjeli opredijeliti, to nije slučaj s narednom točkom: »No uza sve to ima se nastojati, da se s vremenom urede sve stvari ovako: 1. da sve rimokat.[oličke] župnike predlažu (prezentiraju) biskupu na imenovanje sami vjernici, koji se imaju po svojoj volji i u sporazumku sa svojim duhovnim poglavarima urediti kao župna općina; predložnika može biskup otkloniti samo s crkvenopravnih (kanonskih) razloga.« To je, očito, pokušaj HPSS da pridonese »demokratizaciji« Crkve, ali se nisu mogle očekivati takve stavke — koje se bave unutarcrkvenom praksom — u programu jedne političke stranke. No S. Radić, jedan od sastavljača stranačkog programa, uvijek je davao do znanja da je više od političke stranke želio voditi narodni pokret s religijskim konotacijama.

Odakle protuklerikalizam S. Radića? Već je istaknuto utjecajno djelovanje T. Masaryka. Radić je zacijelo mogao Masarykov antikolicizam nadovezati na protuklerikalizam domaćeg porijekla. A. Starčević, tvorac pravaške ideologije, bio je malo obziran prema katoličkom svećenstvu u Hrvatskoj. Zapravo, taj bivši sjemeništarac tvrdio je da je katoličko svećenstvo (podrugljivo nazvano »popovi«) glavni krivac svih hrvatskih nedaća. Zbog toga bi narod morao smatrati svećenstvo svojim glavnim neprijateljem, jer ono vodi narod u sigurnu *propast*.76 Očito je pak iz susljednog razvoja pravaštva da je svećenstvu bila prihvatljiva ideologija »Oca domovine« i da se ono malo osvrtao na njegova ranija protivljenja

73 U samom programu stoji: »H.P.S.S. udesit će svoj rad prema ovim činjenicama i nazorima: 1. Hrvati su od starine imali te i danas imaju posebnu svoju državu. 2. Hrvati i Srbi jedan su narod pa se već zato moraju sporazumjeti i u političkom radu, naročito ondje, gdje žive zajedno. 3. Slovenci i Hrvati jedni su drugima tako blizu, da su zapravo i oni s Hrvatima jedan narod, koji ima složno raditi za zajedničku budućnost. 4. Svi su južni: Slaveni jedna narodna i gospodarstvena cjelina te mi Hrvati držimo Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku svojim narodnim državama. 5. Naš napredak u prosvjeti i oslobođenje od gospodarske zavisnosti ne daje se ni zamisliti bez političke slobode zapadnih Slovena, naročito Čeha i Poljaka. 6. Slavenstvo vriedi u svietu najviše s Rusijom i radi Rusije« (Što hoće Hrvatska Pučka Seljačka Stranka?, *A. Radić*, Sabrana djela, sv. VII, Zagreb 1936., 18; ovdje su skupljeni svi rani programi stranke).

74 U tumaču programa nove stranke čitamo: »Ime seljačka stranka znači u političkom smislu to, da se u Hrvatskoj ima posvema odstraniti činovnička, vlastelinska, fiškalna i popovska vladavina, a to se može samo na taj način da u hrvatskom državnom saboru umjesto fiškala, činovnika, velikaša i popova imaju većinu baš seljaci [...]« (*S. Radić*, Hrvatska pučka seljačka stranka, Zagreb 1905.; *Antun Radić*, Sabrana djela 88).

75 Jednu od najranijih kritika programa HPSS dao je mladi svećenik đakovačke biskupije *Dominiko Šarčević* u *Jutro* 5 (1908.) pokazujući da se ta stranka ne može smatrati kršćanskodemokratskom kako su to znali tvrditi njezini osnivači. Usp. *M. Manjarić*, Braća Slovenci, 137—138.

76 »U istinu, narod hervatski ima svoju nesreću najvećma popom pripisati« (*Ante Starčević*, Pasmina slavoserbska po Hervatskoj, Zagreb 1876., 103—104). O drugim aspektima Starčevićeva stajališta prema Crkvi i vjeri v. *M. Gross*, Povijest, 254—260.

svećenstvu. Radić je ovdje bio izuzetak. Iako se, pod utjecajem Strossmayera i Račkoga, nije složio sa Starčevićem da Srbe ne treba prihvatiti kao zaseban narod, spremno je preuzeo Starčevićovu ocjenu o ulozi katoličkog svećenstva u hrvatskom narodu i uvrstio je kao sastavni dio svoje ideologije.

Da bi se bolje razumio Radićev protuklerikalizam, treba reći da je to među obrazovanom mladeži toga doba bilo popularno raspoloženje. Radićevi su nazori bili najbliži viđenjima *mladobroata* (Jurislaw Janušić, Antun Gustav Matoš, Budisav Grga Anđelinović, Fran Galović, Krešimir Kovačić i Tin Ujević), ali ni s njima nije mogao naći zajednički jezik na planu političke strategije.⁷⁷ Pooštrenje Radićeva protuklerikalizma u usporedbi s ostalim mladim intelektualcima u Hrvatskoj, osim naprednjaka, može se objasniti činjenicom da je Radić bio prvenstveno političar u procesu stvaranja nove političke stranke kao sredstva za popravljjanje sudbine hrvatskog naroda, dok su drugi mladi intelektualci kao sredstvo postizanja istog cilja zahtijevali kulturni odgoj naroda. Glavna masa birača Radićeve stranke u nastajanju bili su hrvatski seljaci, onaj dio pučanstva koji je najizravnije bio pod utjecajem katoličkog svećenstva. Kako bi pridobio te birače, Radić se trudio istisnuti neporecivi autoritet svećenstva. Njegovo uvjerenje da svećenstvo ne štiti interese seljaka bilo je velik emocionalni poticaj koji mu je omogućivao da prebrodi jedno dugo politički bezuspješno razdoblje.⁷⁸

Svi napadi na »klerikalizam«, pa i oni braće Radića, bitno se umanjuju u usporedbi s onima naprednjaka okupljenih oko lista *Pokret*.⁷⁹ Već od početka svoje egzistencije list se postavio u oporbenjačku poziciju prema svemu što je izlazilo iz katoličkih krugova, što su odmah nazvali »klerikalizmom«. Naprednjaci su ironično pozdravili pojavu *Hrvatstva* kao skupinu koja je »tuđa nam po temeljnim svojim mislima, inspirirana tuđinskim duhom, težeći za protunarodnim stvarima«. Ovime su jasno odredili okvire svoje kritike »klerikalizma«. Uz male varijacije, »klerikalizam« su definirali kao nastojanje Crkve »da s pomoću vjere zadobije političku moć i postane neograničenim gospodarom situacije«.⁸⁰ Većeslav Wilder bio je »zadužen« za »klerikalizam«, i najviše je bilo njegovih članaka na tu temu. On je najavio nužnost borbe s tom »crnom aždajom«.⁸¹ U *Pokretu* je uvedena i stalna rubrika o »Furtimaštvu« (alternativni pogrdni naziv za »klerikalce«). Naprednjaci su dali do znanja i to kako su gledali na njihove vršnjake i druge oko HKP: »Temeljni nazor klerikalizma o svijetu i životu ubija u čovjeku svaki ponos i dostojanstvo,

⁷⁷ List *Mlada Hrvatska* (dalje: MH), po kome je ova grupa i dobila ime, pojavio se 1908. Za potpuniju analizu ove i drugih mladenačkih grupacija v. M. Gross, Nacionalne ideje, 75—143.

⁷⁸ Radićeva HPSS dočekala je 1918. sa samo dva poslanika u Saboru. Prvenstveno zbog njegova osobnog stava u nekim bitnim odrednicama, njegova se stranka u nekim dijelovima Hrvatskog zagorja nije mogla ni pojaviti na izborima. Usp. O. I., Stjepan Radić, *Nova Evropa*, II/1921., 2, 73.

⁷⁹ Počeo izlaziti 17. travnja 1904.

⁸⁰ *Pokret*, 1/1904., br. 15.

⁸¹ *Pokret*, 1/1904., br. 37.

stvarajući od njega sjenu, koja se pokorno i bez ikakve svoje volje miče, kako se sviđa jezuitima i drugim klerikalnim matadorima.«⁸²

Radić se ubrzo razišao s naprednjacima.⁸³ Oni su mu u svom glasilu *Pokret* sami zamjerali što ih je u *Hrvatskoj Misli* nazvao »nadutom gospodom, fičfirićima, liberalnim aristokratima, koji su proti kršćanskoj vjeri, itd., a privatno klevetajući pojedince od nas, da preziru seljaka, da im smrdi seljački opanak, itd.«. Po njima, braća Radići širili su glasove »da je nama glavno protuklerikalizam, a sve drugo sporedno.«⁸⁴ Uistinu, Stjepan nije krio da su naprednjaci, mnogi od njih njegovi bivši prijatelji i saveznici, neizlječivo zaraženi od »neprobavljenoga socijalizma i liberalizma.«⁸⁵

Sasvim je izvjesno da se Radić nije htio predstaviti kao protivnik *kršćanstva*, pa čak ni Crkve kako ju je on shvaćao. Očito je, naime, da se i u najkritičnijem trenutku osnivanja nove političke stranke razišao sa svojim mladim kolegama, i u mnogo čemu istomišljenicima, upravo na pitanju »klerikalizma«. Radić je agresivni »protuklerikalizam« naprednjaka smatrao koliko nepotrebnim toliko nezrelim prihvaćanjem liberalnog katolicizma. Zanimljivo je da su Radićeve ideje o klerikalizmu slične idejama katoličkih liberalaca, koji ne odobravaju crkveno angažiranje u politici. Pod takvim utjecajem Radić je definirao klerikalizam ovako: »Klerikalac je onaj za koga je ideja crkve viša nego vjera; tko crkvu nadomješta papom; tko vjeruje da se Božje kraljevstvo nalazi na ovoj zemlji i da je svjetovna moć nad vladarima i narodima pod Petrovim ključevima, kao što je tvrdilo srednjovjekovno papinstvo; tko misli da se religiozni osjećaji mogu silom nametnuti ili odstraniti; tko je uvijek spreman da jasne naredbe svoje savjesti žrtvuje stranom autoritetu.«⁸⁶ Očito, ta je definicija teološkog porijekla. Bit je klerikalizma uvjerenje da se bogatstvo kršćanske vjere nalazi u vidljivim oblicima crkvene organizacije. Dosljedno, već i s teološkog stanovišta trebalo bi se opirati »klerikalizmu«, tj. takvom poimanju vjere. Takvo je stajalište istodobno i vapaj za autentičnijom vjerom, tj. vjerom koja poštuje osobnu slobodu i koja nije opterećena vanjskim autoritetom. I ovdje se prepoznaje Radićev apostolski žar kad je u pitanju osobno poimanje kršćanstva.

Iz suvremene perspektive, ta je kritika svećenstva bila nesumnjivo teološki ispravna. Radićeve je ocjena svećenstva, međutim, bila previše na liniji njegova političkog programa i ideologijskih nazora, a da bi bila nepristrana. Štoviše, njegova kritika klerikalizma bila je posve u službi njegove ideologije slavenske uzajamnosti i južnoslavenstva. Jer kad Radić tu definiciju klerikalizma primjenjuje na situaciju hrvatskih koordinata, stavlja je u funkciju svoje ideologije. Naime, među inima imao je tri važnija prigovora Katoličkoj crkvi u Hrvata: da se miješa u politiku, da je netolerantna prema drugim religijama i da želi nametnuti svoj vjerski

⁸² *Pokret*, 1/1904., br. 15.

⁸³ Još godine 1904. Radić je s drugima iz Napredne omladine sudjelovao na omladinskom kongresu, ali je ubrzo pošao vlastitim putem. *Usp. Srbobran*, 9/1904.

⁸⁴ Dinastija Radić, *Pokret*, 2/1905., br. 21.

⁸⁵ S. Radić, Za sto predplatnika manje od lani!, *HM*, 4/1905., 195.

⁸⁶ *HM*, 3/1904., 575.

svjetonazor svima, uključivši i druge vjeroispovijesti. Međutim, kad kritizira svećenstvo zbog miješanja u politiku, Radić je gledao na angažiranost svećenstva u svjetlu svojih ideoloških predložaka. U vrijeme formiranja HPSS, većina svećenstva bila je okupljena ili oko zagrebačkog dnevnika *Obzor* ili u strankama sa starčevićanskom tradicijom pravaštva. Ne samo temperamentom nego i ideološki te su grupacije bile strane Radićevo duhu. Ako ni u čemu drugome, one su bile dijametralno suprotne Radićevoj ideološkoj postavci jedinstva Hrvata i Srba. Slično je i s Radićevim prigovorom katoličkom svećenstvu zbog navodne netolerantnosti prema drugim vjerama, gdje se prvenstveno misli na (srpsku) pravoslavnu i muslimansku, jer ni sam nije bio previše tolerantan prema židovstvu.⁸⁷ Radić je smatrao da je svaki antagonizam među religijama uperen protiv jedinstva naroda triju vjera, a time i protiv osnovnih postavki njegove ideološke doktrine. Napokon, Radić je bio oporbenjak svakom prozelitizmu, jer prelaženje iz jedne vjere u drugu, napose pravoslavaca u katolištvo, također je upereno protiv njegove ideologije jedinstva hrvatskoga i srpskoga naroda.

Zaključak da Radićev rani protuklerikalizam valja shvatiti u kontekstu njegove ideologije južnoslavenstva i slavenske uzajamnosti može se potkrijepiti mnogim njegovim iskazima. U karakterističnoj romantičarskoj maniri Radić je ponudio svoje viđenje religije starih Slavena: »[...] kod Slavena ne bijaše ni traga dogmatskoj vjeri, nego [...] je njihova vjera bila skup moralnih načela i više manje poetičkih predstava o stvorenju svijeta i o odnošaju među duhom i tielom, jednom riječju: bila je to moralna života i pjesnička metafizika.«⁸⁸ Naglašavajući ideju da su Slaveni zainteresirani za vjeru samo kao skup moralnih uputa za život, Radić je također naglašavao nezainteresiranost slavenskih naroda za dogmatska pitanja izvan striktnog jednobojstva: zato »se na pr. ne može pomisliti da bi razpra o tom: koliko je naravi bilo u Hristu, i od koga izlazi Duh sveti, mogla naići na duboki odziv u slavenskom puku.«⁸⁹ Dakako, ovakvo tumačenje kršćanskog vjerovanja nije moglo ostaviti katoličke teologe mirnima.⁹⁰

Ideologijska iskrivljenost Radićeve kritike »klerikalizma« može se ilustrirati jednim drugim elementom njegova protuklerikalnog stajališta. Jedan od bitnih dijelova Radićeve ideologije južnoslavenstva jest proklamirana potreba, inspirirana Masarykom, za katoličkom *narodnom crkvom* koja bi bila izuzeta ispod tutorstva i razornog stranog — to jest rimskog — utjecaja. Na početku svoje karijere Radić je hvalio pokojnog biskupa Strossmayera zbog njegova hrvatskog nacionalizma, južnoslavenstva i slavenstva. U Strossmayeru je vidio prelata koji ima viziju

⁸⁷ Usp. S. Radić, Židovstvo kao negativni element kulture, *Hrvatsko kolo*, 1906. Ta brošurica od 16 stranica bila je pretiskana pod drugim naslovom: S. Radić, O Židovima, Kamnik 1938.

⁸⁸ S. Radić, Savremena Evropa ili karakteristika evropskih država i naroda, Zagreb 1905., 211.

⁸⁹ Isto, 212.

⁹⁰ Usp. M. Manjarić, Braća Slovenci i braća Radići, *Vrhbosna* 24/1910., br. 6, 88—92. Ti nastavci veličine knjige u sarajevskom katoličkom dvotjedniku pomniji su prikaz Radićeva nazora o odnosima između katolicizma i politike u početku njegove karijere.

»obnovljene Hrvatske« kao zemlje koja se »riješila latinaša«, a Katoličke crkve kao strukture u kojoj bi biskupi bili više od krotkih papinih sluga i njegovih »Jezuita«. ⁹¹ U nastavku svog hvalospjeva Strossmayeru Radić je pokojnom biskupu srijemsko-bosanskom pripisivao suprotstavljanje »katolicizma vjerskog« »političkom katolicizmu«. ⁹² Linija Radićeva mišljenja čini se jasna. Klerici poput biskupa Strossmayera svojim neprijateljstvom prema »latinaškom« Rimu pridonose stvaranju narodne crkve koja se ne bi spremno pokoravala Rimu i koja bi se više posvetila radu za narodne interese. U tom slučaju klericima se moglo miješanje u politiku progledati kroz prste. Štoviše, Radić nije oklijevao primiti u svoju političku stranku svećenike, pa čak ni povjeriti im najvažnije funkcije ako su podržavali njegov ideološki credo. ⁹³

Zamjerku Katoličkoj crkvi da nije *narodna* Radić je izražavao i tvrdnjom da se ona odupire »demokratizaciji«. U svim društvenim slojevima, mislio je, oživljava svijest da se narodni život mora organizirati »odozdo prema gore, umjesto da se nameće odozgo prema dolje. Crkva još jedina, osobito katolička ne će da se ponarodi i demokratizuje, ali se za to protiv političkih prohtjeva njezine hijerarhije već odavna podigao sav svijet, te će politička njena prevlast, gdje je ima, prestati prirodnom razvojem bez ikakve revolucije. [...] Narodna je ideja sama po sebi demokratska, država se za njom demokratizuje, a za njom i crkva...« ⁹⁴ Činjenica da Katolička crkva nije »narodna crkva« i nije »demokratska« imala je za posljedicu, mislio je Radić, zaostalost Crkve i njezinu nesnošljivost prema drugim vjerama, ⁹⁵ naročito prema pravoslavlju. Hvalio je pravoslavnu crkvu u Rusiji i drugdje zbog njezine navodne tolerancije i narodnjačkog duha. ⁹⁶ To je samo potvrda Radićeve opijenosti uređenjem odnosa između crkvene i državne vlasti u Rusiji koja će ga dugo držati. ⁹⁷ Stjepanov brat Antun još je direktnije sugerirao da drugi slavenski narodi svoju neovisnost duguju pravoslavnoj vjeri i isticao da se Hrvati moraju osloboditi katolicizma kao prepreke vlastitoj slobodi. ⁹⁸ Štoviše, Antun je vje-

⁹¹ S. Radić, Što nam je bio Strossmayer, HM, 4/1905., 337—340.

⁹² Isto.

⁹³ Po svjedočanstvu jednog svećenika iz banske Hrvatske (Svećenstvo i strančarstvo u Banovini, VB, 24/1910., br. 6, 83) Radićevoj je stranci 1910. god. pripadalo sedam svećenika.

⁹⁴ U HM, 5/1905., 7.

⁹⁵ »Španjolci su najkrvoločniji, najljepiji, najsiromašniji, a uz to najnaduveniji narod u Evropi [...] I gle, taj krvoločni narod sav je do jednoga katoličke vjere [...]« (Dom 32/1909.).

⁹⁶ Vidi HM, 3/1904., 449—450. Radićevo pisanje potaklo je J. Bertića, svećenika u đakovačkoj biskupiji, da zapita je li Radić uopće katolik. On nuka Radića da bolje pogleda postupak Srpske pravoslavne crkve prema katolicima kao na protuznak vjerske podnošljivosti (Je li Radić kršćanin katolik?, Hrvatsko 160/1905.). HS, 3/1905., 251, upozorava na Radićevo pisanje u *Slavenskoj misli* gdje se hvali »sveta« Rusija i tijesna povezanost cara i crkve.

⁹⁷ Za ruske utjecaje i dodire S. Radića usp. B. Boban, n. dj., 171—181. Radić stoji u prilično dugom slijedu značajnih Hrvata koji su bili opčinjeni ulogom Rusije među Slavenima. Za Starčevićeve pogledе o tome v. M. Gross, Povijest, 255—256.

⁹⁸ A. Radić, Prepokorni smo i preponizni, Dom, 194/1902. O antiklerikalizmu A. Radića pisao je Z. Kulundžić, Ante Radić i klerikalci, Zagreb 1951.; ovo je pisano u navijačkom stilu V. Novaka.

rovao da je osnovna pogreška Hrvata bila što su se okrenuli prema Zapadu; želio je da se okrenu prema Istoku, gdje su i druga slavenska braća.

U tom sklopu treba razumjeti i Stjepanovo žaljenje što sa Zapada nije u Hrvatsku došao »ni germanski protest proti Rimu, ni husitski pokret za slobodu savjesti«. ⁹⁹ Radić je nerijetko isticao navodnu nenarodnost katoličkog klera. Štoviše, u suglasju s drugim kritičarima katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, tvrdio je da hrvatski katolički kler ne može služiti narodnim interesima budući da svoju lojalnost duguje prvotno Vatikanu, tj. tuđem elementu, kojemu su hrvatski interesi zadnja briga. Kritizirajući »kabinetsku politiku«, pisao je: »Pravu kabinetsku politiku možemo voditi samo s pomoću svojih *biskupa*. No budući da su ti *posvema odvisni od vlade, dotično od Rima*, može se tom kabinetskom politikom postići, a i postizava se samo to, da nas *koji tugjinski upliv izrab*i, a nipošto da nam posluži.« ¹⁰⁰ Stoga se nije nadao nikakvoj pomoći od Rima u uspostavi hrvatske države, pa su mu se i politički napori u tom pravcu činili smiješni. Radić je napose imao na umu bezuspješne napore vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera da uvjeri vatikansku diplomaciju u korisnost hrvatske države na cjelokupnom hrvatskom teritoriju. Dok je, prema njegovu uvjerenju, papa Lav XIII. (1878.—1903.) imao neke simpatije prema Stadlerovim nastojanjima, »današnji papa Pijo X. [1903.—1914.] mnogo više sluša bečke i berlinske Nijemce, nego ovoga odanog Hrvata, a kako je još po svom srcu i po odgoju dobar Talijan, *ne mari Hrvatskoj ni malo pomagati već zato, što misli, da bi ojačana i povećana Hrvatska bila na nepriliku njegovoj domovini Italiji*«. ¹⁰¹ Radić je vidio takav navodni neprijateljski odnos Vatikana prema Hrvatima u pitanju glagoljice, koje se u to vrijeme povremeno potezalo. ¹⁰² Tako je zaključio: »*I tako danas iz Rima nema za nas nikakve pomoći, a kamo li spasa. Dapače iz Rima otimlju nam sada i ono malo prava, što smo ga jedva jedvice sačuvali: pritištu naime, ili čak tjeraju slavensku službu i iz onih župa, gdje se do danas od božjeg žrtvenika čuje naš slavenski posvećeni jezik*«. ¹⁰³

Ideologija južnoslavenstva i slavenske uzajamnosti u Radićevim nazorima toliko je istaknuta da je njegov protuklerikalizam postupno poprimio duh otvorena protukatolicizma. Prije nego što je preuzeo čvrstu kontrolu nad dušama hrvatskih seljaka, Radić je pokušao ublažiti antagoniziranje katoličkih senzibiliteta. ¹⁰⁴ Nije, međutim, bio vrlo oprezan kad je ispravio *Katolički list* i izjavio: »1. Nisam nikada nikomu kazao, niti mogao kazati, da sam katolik, nego tek da nastojim biti pravi kršćanin.« Jednako tako nije udobrovoljio predane katolike kad je dodao: »i mi

⁹⁹ HM, 3/1904., 13.

¹⁰⁰ HM, 3/1904., 583.

¹⁰¹ HM, 3/1904., 647.

¹⁰² Usp. S. Radić, Uzničke uspomene, II, Zagreb, n. dj., 200.

¹⁰³ HM, 3/1904., 647.

¹⁰⁴ Neki nepristran svećenik ogorčen se žalio da nitko ne zna kako Radić razumijeva svoje kršćanstvo; vidi M. Manjarić, Braća Slovenci, 5—23.

Hrvati moramo biti radi svojih narodnih težnja pripravnici na rimsko-papinsko prokletstvo».¹⁰⁵

Ne treba smetnuti s uma da je Radićev protuklerikalizam bio obilježen osobnim iskustvom. Njegovo protivljenje katoličkim klericima treba razumjeti u dosluhu s njegovom kritikom »školovane gospode«. I mjesni katolički župnici, zajedno sa činovništvom, činili su onaj tanki sloj »gospode« koji se, u Radićevim očima, ponašao osorno prema puku a služinački prema vlasti. U manjim mjestima, župnici su bili i jedina »gospoda« a nerijetko su se tako i ponašali. Buntovne naravi, Radić je već za svoga ranog školovanja mnogo puta dolazio u sukob s »gospodom«. Činjenica da su mu nadležni često bili klerici samo ga je mogla utvrditi u njegovu negativnom stavu prema tom društvenom sloju. Ovdje vjerovatno treba tražiti uzroke Radićevim prozivkama svećenstva kao elementa koji namjerno drži narod u tami i zaostalosti.¹⁰⁶

3. Katolički kler prema Radićevim izazovima

Braća Radići uspjeli su svojim *Domom* antagonizirati dobar broj katoličkog svećenstva. Spočetka su se prigovori pisanju *Doma* svodili na spocitavanje da je upravo kler (napose je potpora zagrebačkog nadbiskupa J. Posilovića bila presudna) financijski omogućio pokretanje toga lista, a zatim ga i popularizirao kod vjernika, i sada upravo taj list ruši ugled katoličkog svećenstva u narodu. Pod sve učestalijim i bezočnijim napadima na ugled klera, ali i na vjerske vrednote, katolički je tisak počeo odgovarati i na pojedinačne istupe *Doma*. S. Korenić ističe da se čak tri godine ustezao od odgovaranja na pisanje braće Radića, čekajući — i osobno intervenirajući — na promjenu njihova kursa. Više nije mogao šutjeti, jer braća Radići napadaju autoritet Sv. Pisma i crkvene hijerarhije, izruguju se katoličkim sakramentima i ruše ugled klera u puku, te cinično govore o sv. Ocu Papi.¹⁰⁷ Ukratko, Radićevo je pisanje »istina, laž, protuslovje, sentimentalnost, malo zlobe, a nada sve površnost i stereotipni: za danas budite zadovoljni s ovim — drugi put!«.¹⁰⁸ Fran Plevnjak analizirao je četiri godišta *Doma* i vidio u njima dva perioda s obzirom na njegov odnos prema katolištvu. Prva dva godišta, u očitoj borbi za održanje na životu, pomirljiva su prema svemu katoličkom, pa čak ispunjena i čestim obranama katoličkih stajališta protiv napadaja. S tre-

¹⁰⁵ *Hrvatsvo*, 138/1904., 2, donosi među »Domaćim vijestima« pismo S. Radića od 12. listopada 1904. sa zahtjevom da se objavi u KL, 1909.; kad se Radić spremio na traženje kompromisa sa slovenskim klerikalcima, ovako je objasnio izjavu glede svoga katolištva: »Ja kao hrvatski i slavenski političar ne govorim i ne mogu govoriti, da sam katolik, jerbo nas Hrvata ima i katolika i pravoslavnih i muhamedanaca, a nas Slavena ima još i više vjera« (*Dom*, 37/1909.). Katolički kler, osobito oni bliže HKP-u, nisu se zadovoljili tim objašnjenjem.

¹⁰⁶ Usp. *Dom*, 3/1903., 2—3.

¹⁰⁷ S. Korenić, Osječka »Nar.[odna] Obrana« ustaje protiv »Kat.[oličkog] Lista« a u obranu »Doma«, KL, 54/1903., br. 38, 451—454.

¹⁰⁸ M. Medumorec, »Dom« o svećenstvu, KL, 54/1903., br. 39, 463.

ćim godištem, prema Plevnjakovu mišljenju, počele su i Radićeve razmišlice s katolištvom. Žalac Radićeva pera bio je uperen na isticanje nedostataka katolištva: slavenski narodi u kojima se ukorijenilo katolištvo sužanjski su narodi, a to dolazi otuda što su katolici pokoran, poslušni i papi podložan puk; sva zla dolazila su Hrvatima od Zapada, utjelovljena u papinskom Rimu; katolički su svećenici uvijek bili instrument potlačivanja naroda, bilo njegovim izravnim ekonomskim izrabljivanjem, bilo držanjem duha naroda u podložničkom raspoloženju.¹⁰⁹

Pisanje S. Radića bilo je popularno kod malobrojnog seljačkog svijeta koji je bio pismen, ali se i među svećenicima našao priličan broj onih koji su podržavali njegovo pisanje. Njegov antiklerikalizam, međutim, nije uvijek bio dobro primljen. To je imalo i financijskih posljedica; prema priznanju samog Radića, četiri stotine pretplatnika, većinom svećenika, ali i laika, otkazalo je svoje pretplate na *Hrvatsku misao*.¹¹⁰ Radić je krivio svećenstvo za svoje nesporazume s njim, zapravo njegov »jedinostri kosmopolitski i aristokratski odgoj«, koji nužno rađa predrasudom da njegov »slavenski demokratizam znači u jednu ruku prikrivenu težnju za pravoslavljem, a u drugu ruku pogibeljnu demagogiju među seljačtvom«. ¹¹¹ Paradoksalno, Radić se s druge strane osjećao na udaru zbog svoga kršćanstva. Druga, naime, skupina od 400 otpalih pretplatnika na *Hrvatsku misao* smatrala je Radićeve ideje previše kršćanskima (i slavenskim), a premalo liberalnima (i hrvatskim).¹¹²

Ni *Hrvatska straža* nije ostavila Radića na miru. Odlučna u namjeri da upozori na i najmanja zastranjenja hrvatskoga kulturnog prostora, ta je revija pratila Radića već od njegove *Hrvatske misli*, ukazujući na pogubnost Radićevih stajališta. Prema ocjeni HS, Radić upravo izaziva vjernika, jer: »On ne može gotovo o nijednome predmetu pisati, a da se ne upusti u religiozna razmatranja.«¹¹³ Budući da je HS revija s pretenzijama na filozofijska razglabanja, njezino uredništvo, najvjerojatnije sam njezin urednik Antun Alfirević, željelo je podignuti raspravu na višu razinu. Njeja je smetalo Radićevo relativiziranje istine kada tvrdi da nema jedne i jedine istine.¹¹⁴ Radićeva kritičara, naviklog na aristotelevsko-skolastičku definiciju istine kao »izjednačenja ili suklada razuma

¹⁰⁹ Fran Plevnjak, Dr. Radić i njegov »Dom«, KL, 54/1903., br. 47—48, 559—560; 571—574.

¹¹⁰ Radić priznaje da »[...] na stare predplatnike djelovaoše ponajviše moj izpravak u Hrvatstvu, u kom konstatovah, da se nigdje ne iztich svojim katolištvom, jer da tek nastojim biti dobrim kršćaninom.« Radić napominje da je od 75 svećenika pretplatnika pretplatu ipak obnovilo njih 25, a zatim rezignirano konstatira da je »gubitak [...] bio neizbježiv, pa bi do toga prije ili kasnije bilo došlo, to više, što je znatan dio starijih svećenika 'Hrv. Misao' očito držao samo za to, da je podupire, te ju možda još sada nerazrezanu čuva, ako je u opće čuva« (S. Radić, Sto predplatnika manje, HM, 4/1905., 193—195). Usp. S. Korenić, Tko je kriv da pretplatnici vraćaju »Dom« natrag?, KL, 54/1903., br. 40, 475.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto.

¹¹³ Nešto o vjerskim načelima gosp. Stjepana Radića, HS, 4/1906., 346—354 (346).

¹¹⁴ HM, 3/1903., 281.

sa stvarju¹¹⁵ (*adaequatio rei et intellectus*), moralo je izazvati takvo Radićevo poimanje istine, pogotovu što je za njega pitanje istine »istovjetno s pitanjem, da li ima Bog«.¹¹⁶ Radićeva kritičara moglo je uzbuditi i to što mu se činilo da Radić zastupa ideju evolucionizma.¹¹⁷

HS je znala pozitivno ocijeniti napore braće Radića na društveno-političkom polju, makar koji put tek u obliku anonimnog dopisa na reviju. U jednome takvom dopisu, očito iz svećeničke ruke, pisac je upozorio na najznačajniju kvalitetu braće Radića — *rad*, o čemu svjedoči i stvaranje nove stranke. Iako se pisac zalagao za kršćansku demokraciju, složio se s braćom Radić »da treba za ishodište budućim socija[l]političkim reformama uzeti veliku masu«. Umjesto da se narod plaši demokracijom, pisac je upozorio: »Nam se ne čini ništa naravnije, a ništa više ne odgovara duhu evanđelja, nego dobro shvaćena demokracija.«¹¹⁸ Misli da za potvrdu svoga stanovišta ima i Evanđelje i naučavanje pape Pija X. (1903.—1914.).

Još je izričitije odao priznanje idejama i radu braće Radića nitko drugi doli biskup Mahnić. On se ujedno pokazao vidovitim prorokom: »Jedina moralna sila, koju valja hrvatskim katolicima ozbiljno uvažiti i s njom računati, jest Radićeva seljačka organizacija.«¹¹⁹

HS je isticala svoje slaganje s Radićevom idejom demokracije: »Mi katolički demokrati uistinu radi smo izvoštiti pučkoj masi više utjecaja na javne prilike, nego li ga imala dosel; pače mi još zahtijevamo, da naš kršćanski puk vodi u javnome životu prvu, mjerodavnu i odlučnu riječ.«¹²⁰ Štoviše, HS se složila s Radićima da bi u interesu demokracije trebalo napustiti državnu »visoku politiku«: »Za sada bolje da šutimo o velikoj politici, ili bolje: govorimo koliko moramo govoriti, e da ne izgubimo ono, što imamo. Istom onda, kad budemo narod socijalno preporodili, osvijestili, pa gospodarski oslobodili [...] onda se ne bojimo za Hrvatsku.«¹²¹ Redovito je, međutim, HS isticala razlike između Radićeva poimanja demokratizma i kršćanske demokracije: »[...] mi, kršćanski demokrati, hoćemo da socijalnu akciju provedemo pod nadzorom, u

¹¹⁵ Istina, HS, 1/1903, 268.

¹¹⁶ Isto, 275.

¹¹⁷ Isto, 277—278.

¹¹⁸ HS, 3/1905., 71.

¹¹⁹ HS, 3/1905., 331; to je pismo biskupa Mahnića glavnom uredniku HS iz Rima datirano »u svibnju 1905«. Usprikoš takvoj ocjeni napora braće Radića, Mahnić im zamjera jednostrano tumačenje papinih i drugih crkvenih dokumenata za potvrdu svojih stanovišta a protiv hrvatskoga klera. Više je nego zanimljiva Mahnićeva ocjena naprednjaka i njihova lista *Pokret*. »Tako zvana 'naprednjačka' stranka sa svojim 'Pokretom' nije da se ozbiljno uvaži; sve njezino nastojanje nije nego puka negacija svega pozitivnoga, bez ikakva pozitivna rada, bez odregjene svrhe. Netom što budu naprednjačka gospoda izrigala svoj gnjev na kršćanstvo i na rimsku Stolicu, pa iscrpla nekoje sveske francuskih enciklopedista i najmodernijih podrugljivih leksika: nestat će i njihove mudrosti, pa će si gospoda početi tražiti u Magjara, Srba i Turaka saveznika protivna rodene hrvatske braće, kao što n. pr. to čine slovenski naprednjaci s 'Slovenskim Narodom' na čelu« (330—331).

¹²⁰ HS, 4/1906., 197.

¹²¹ HS, 4/1906., 523.

ovisnosti i po napucima Crkve, t.j. rimskog pape i biskupa.«¹²² Ne treba čuditi što Radić nije prihvatio izazov HS da se upusti u raspru;¹²³ esejistička polemika bolje je odgovarala njegovu temperamentu od znanstvene rasprave.

4. S. Radić i katolička stranka

S pojavom katoličkog dnevnika *Hrvatstvo* 1904. sručila se na njega lavina kritike. Iako Radićeva oporba tome listu nije bila tako žestoka kao ona naprednjačkog *Pokreta*, ni on nije propuštao priliku da se kritički osvrne na pisanje toga »klerikalnog« glasila. Očekivano, Radiću je najviše smetalo zauzimanje tih novina za osnivanje jedne katoličke stranke. U obranu *Hrvatstva* i ideje katoličke stranke podigli su se ne samo napadani list nego i sarajevska *Vrbosna*. Ivan Dujmušić direktno se osvrnuo na prigovore *Doma braće Radića*.¹²⁴ Istaknuo je kako je katolički dnevnik pokazao »da katolicizam u principu nije i ne može biti protiv opravdanih interesa pojedinih naroda«. Žustru protimbu njemu Dujmušić objašnjava zavišću i frustracijom: glavni argument liberalaca da »popovi« ne mogu biti rodoljubi time im je izbijen iz ruku. Liberalnim listovima i demagozima krivo je »da se netko pokazuje i čestit katolik i opet hrabar borac za pravice pravoga smisla, jer već davno proglašise Rim, rimske biskupe i svećenstvo krivcima, što Hrvati niesu samostalni, jer trube, da je rodoljublje Hrvata u protuslovlju sa duhom katolicizma. Krivo im je, da se još netko, i to 'popovi', pokaže rodoljubom, a oni to držali svojim monopolom«. ¹²⁵ Dujmušić je podsjetio da se *Dom* stavio na stranu onih (grupa oko S. Korenića) koji ne žele bilo kakvu katoličku stranku. Kritizirajući njezine zagovaratelje (grupa oko *Hrvatstva*), braća Radići ističu da bi ta stranka bila prava nesreća za narod, jer bi to bila stranka biskupa i svećenika, a zna se da su oni sluge u rukama tuđinaca, bez osjećaja za slobodu svoga naroda, farizeji i smutljivci, »starci« koji žive u prošlosti i grčevito je se drže. Dujmušić je pak držao da je pravi uzrok protivljenju uspostavi katoličke stranke u određenoj »zloći« modernoga vremena: »Pravi uzrok bit će, što taj stalež [svećenički] već svojom eksistencijom i službom sjeća na [B]oga, na dušu, na vjeru, na Krista, na kršćanstvo u katoličkoj Crkvi, a to je baš ono, na što moderni duhovi u svojoj mlakosti, nečudoređu i svom protukatoličkom duhu ni pomišljati ne smiju.« Stranka koju oni imaju na umu nije stranka klerika, nego laika »u logi sa klerom« za osiguranje Katoličkoj crkvi doličnoga mjesta i

¹²² HS, 3/1905., 207. Članak u tri broja HS ima tri različita naslova: U znaku kršćanske demokracije (70—77); Autonomija kršćanske demokracije? (206—213); Pijo X o katoličkoj akciji. Katolički sastanak u Zagrebu (496—505). Na stranicama 211—213 donosi se prijevod pisma Pija X. kardinalu Svampiju, nadbiskupu Bologne; u niemu se osuđuje demokracija koja bi bila neovisna o crkvenom učiteljstvu. To je upravljeno i protiv Radićevih tvrdnji da i Pijo X. podržava neovisnost političke akcije od crkvenog učiteljstva.

¹²³ Nešto o vjerskim načelima, HS, 4/1906., 347.

¹²⁴ Ivan Dujmušić, »Klerikalna« i »liberalna«, br. 14, 244—246 i br. 15, 257—333.

¹²⁵ Isto, 245.

upliva »kako joj to ide po božanskoj ustanovi i historiji«. Taj upliv treba ostvariti »u štampi, u upravi i političkom životu te u odgoju«¹²⁶. Dujmušić je podsjetio i na to da se takve »klerikalne« stranke nisu stvarale u istinski katoličkim zemljama, nego ondje gdje je katolištvo bilo izloženo opasnosti, Irskoj, Njemačkoj, Sloveniji. Crkva u principu nema ništa protiv bilo koje stranke ili političkog sustava »doklegod u njima nema nevjere i indiferentizma«. Štoviše, »Crkva po sebi govoreći nema se miešati u to, da li je po Hrvate danas bolja samostalnost ili nagodba sa drugom kraljevinom«. Nužnost stranke na katoličkim principima pokazala se onog trenutka kad su se u glasilima i u strankama počela gaziti »prava Crkve ili katoličko narodno osvjedočenje«.¹²⁷

Dujmušić se osvrnuo i na razmišljanja braće Radića o uzrocima neslobode hrvatskoga naroda. Upozorio je da su zaključivanja *Doma* o odgovornosti katoličkoga klera za takvo stanje prebrza i površna. *Dom* je, naime, isticao da crkveno učenje kako je svaka vlast od Boga čini prepreku narodnoj slobodi, da je hrvatska politika bila jalova zbog svoje vezanosti na svećenstvo, jer je ono, uza sve druge mane, uvijek bilo vezano za vlast i moćnike.¹²⁸ Dujmušić je upozorio da kršćanstvo ne samo nije uzrok neslobode pojedinog naroda, nego je ono prvo istaknulo »da su svi ljudi po naravi istog dostojanstva, svi djeca jednoga Oca nebeskog, i tom naukom da su hiljade i hiljade oslobođene od ropstva, podignute na dostojanstvo čovjeka«.¹²⁹ Prigovorio je i *Domovu* ahistorijskom razmišljanju kada o stanju seljaka u robovlasničkom i feudalnom vremenu govori kao da je to stanje seljaka u sadašnjoj Hrvatskoj. Upozorio je, osim toga, da se sve nedaće prošlih stoljeća ne mogu pripisati isključivo odgovornosti Crkve; uostalom, Crkva je i zajednica ljudi sa svim svojim slabostima, makar imala i drugu, transcendentalnu, dimenziju.

Dujmušićevo razmišljanje bilo je, dakako, odraz vremena i ucijepljenosti u teološko razmišljanje toga doba. Nenaviknut na praksu općeg prava glasa, opirao se ideji da bi zakoni bili pravedni samo ako se donose voljom većine. Na tragu teološkog gledanja toga vremena, rješenje svih društvenih nedaća vidio je u uređenju društva na načelima kršćanske vjere i zapovijedi o ljubavi prema bližnjemu.¹³⁰

Braća Radići i njihov *Dom* izazvali su toliko neprijateljskog raspoloženja među svećenstvom da je zagrebački nadbiskup Juraj Posilović 1906. zabranio svećenicima biskupije upisivanje u novostvorenu Radićevu stranku HPSS.¹³¹ To, međutim, nije braću spriječilo da i dalje napadaju »klerikalizam« i da svojim seljačkim sljedbenicima objašnjavaju odnos HPSS prema svećenstvu. *Dom* je člancima, kratkim vijestima i pismima čita-

¹²⁶ Isto, 257.

¹²⁷ Isto, 258.

¹²⁸ Isto, 330–331.

¹²⁹ Isto, 331.

¹³⁰ Isto, 332.

¹³¹ Godine 1910. Radić je pisao biskupu moleći ga da ukine zabranu, jer su navodi o bezvjerstvu HPSS »temeljeni na samo par malih članaka braće Radića, a i ti su bili pogrešno protumačeni« (*Dom*, 4/1910., br. 34). Biskup je ukinuo svoju raniju zabranu (usp. *Dom*, 4/1910., br. 44).

telja pokušavao objasniti zašto su mnogi svećenici protivnici programa HPSS i odgojnog rada glasila. Zaključci su malokad išli dalje od upozorenja da svećenici strahuju kako će izgubiti kontrolu nad mišljenjem i političkom aktivnošću seljaka¹³² i od optužbi da se u pitanjima politike katoličko svećenstvo mora pokoravati zapovijedima iz Vatikana.¹³³

Napokon je 1906. grupa oko *Hrvatstva*, uz pomoć dijela Frankove stranke, osnovala kakvu-takvu stranku, *Kršćansko-socijalnu stranku prava*. Novu je stranku ushićeno pozdravila HS očekujući od nje velika ostvarenja. »Nepobjedivu snagu stranka će crpsti iz kršćanske ideje, koju javno iznosi na svojem barjaku, i iz zdravih, jedino još vjerski i moralno nepokvarenih pučkih slojeva. Nova stranka nastupa dakle pod barjakom kršćanske demokracije, barjakom blagoslovljenim od sv. Crkve. Rekrutira se u prvom redu iz radništva i nižeg svećenstva, uz odobrenje i blagoslov višeg svećenstva i samog rimskog Pape.«¹³⁴ Sudeći po članstvu na koje je HKSSP pretendirala, stranka nije imala mnogo šansi za uspjeh. Necrkveni tisak, pa i neki crkveni listovi, dočekali su osnivanje stranke s izrazima krajnjeg nepovjerenja.¹³⁵ No ni neki crkveni krugovi nisu bili ništa dobrohotniji. Anonimni pisac u *Vrhbosni*, analizirajući sudbinu stranke, ustvrdio je da u Hrvatskoj nema uvjeta za jednu katoličku stranku. Tako, naime, HKP ima određenih uspjeha, on nije prodro u narod; spao je na nekoliko novinara i skupine katoličke akademske mladeži, ali među starijim svećenstvom i drugdje nema odjeka. Pa ni mlađe svećenstvo nije mnogo napravilo »izvan sakristije«. Narod jest »kršćanski«, ali to kršćanstvo nije dovoljno izgrađeno da bi se moglo hrvati s protivničkim napadajima. Takva bi stranka štetila utoliko što bi »svratila našu pažnju još više no do sada na političko, parlamentarno polje«, a narod bi i dalje ostao na razini mizerije; dakle, važniji je kršćansko-socijalni rad.¹³⁶ Uistinu, stranka nije ostavila neki trag trajnije vrijednosti.

Ni Radićeva Seljačka stranka nije pokazivala neki poseban uspjeh. Na izborima 1905. prošla je vrlo loše. Štoviše, jedan se njezin dio 1906. pridružio stranci naprednjaka na čelu sa Svetomirom Korporićem, Lukom Seoskim i Ivanom Gmajnerom.¹³⁷ Radića su i dalje napadali zbog njegove prevrtljivosti, jer je čas bio protiv svih, a čas je šurovao s frankovcima ili zagovarao savezništvo s Austrijom;¹³⁸ *Pokret* je zgodno orisao njegovu metodu nazvavši je politikom »osupnuti mnogokoga«.¹³⁹ Čini se da je jedina konstanta u Radićevim istupima bila nepoštedna kritika »gospode«, među kojima, dakako, svećenstvo zauzima vidno mjesto. Izmijenio je i svoje shvaćanje odnosa između Srba i Hrvata. Uzimajući u obzir stranačku pristranost, izvještaj je oćevica sa skupštine HPSS u Nikinci-

¹³² Usp. *Dom*, 17 i 18/1907.

¹³³ Vidi *A. Radić*, Katolička misao u službi politike, *Dom*, 27/1908. Vidi također Radićev »*Dom*«, u *KL*, 41 i 42/1904., 486—488 i 496—498.

¹³⁴ HS, 4/1906., 653.

¹³⁵ Usp. isto.

¹³⁶ *Vrhbosna*, 23/1909., br. 2, 26—30.

¹³⁷ Usp. *Pokret*, 3/1906., br. 128.

¹³⁸ Usp. *Pokret*, 2/1905., br. 13.

¹³⁹ *Pokret*, 2/1905., br. 7.

ma (Srijem) karakterističan: »bila je cijela skupština jedna prosta haranga protiv inteligencije. Inteligencija ne vrijedi ništa, već samo za to, što je inteligencija, dolje s njom, njoj se ne smije ništa vjerovati, gospoda su ljenčine, koje ništa ne rade, već samo žive od žuljeva seljačkih«. Glede Srba izvjestitelj veli: »Da je i o Srbima govorio onako kako odgovara njegovu promijenjenu nazoru o jedinstvu Srba i Hrvata, o tome nije nužno ni da referišem. Tek ističem, da mi je jedan srpski sveštenik rekao, da se je bojati, da će nam se narod zavaditi, ako prihvati Radićeve nazore o Srpstvu.«¹⁴⁰

Treba napomenuti da su se publikacije u okružju i pod direktnijim utjecajem biskupa Mahnića s više simpatija odnosile prema demokratskom programu Radićeve stranke. To je slučaj i s tjednikom *Jutro*, koji je počeo izlaziti 10. veljače 1908. u Zagrebu.¹⁴¹ U članku anonimnog autora o kršćanskoj demokraciji i HPSS ističe se da se kršćanski demokrati zalažu za sva ona prava seljaka i maloga čovjeka za koja se zalaže i S. Radić. Štoviše, tvrdi da se Radićeva stranka ne može izdvajati kao posebno bezvjerska, jer druge stranke nisu ništa bolje. Napose joj se ne smije zamjeriti zalaganje za agrarnu reformu i agitaciju među seljaštvom. Autor je ipak zamjerio HPSS da »zazire od katoličke vjere i crkve i da je prema njoj vrlo neiskrena i da će s vremenom, dok se jače raširi, postati otvoreno liberalna.«¹⁴²

Radić se potrudio da svoju poslovičnu prevrtljivost potvrdi i glede svoga odnosa prema »klerikalcima«. Istina, riječ je bila o slovenskim a ne hrvatskim klerikalcima. Dvadeset devetog rujna 1909. išao je u Ljubljanu na pregovore s vrhovništvom *Slovenske ljudske stranke* (dalje: SLjS), Šušterčičem i Krekom, gdje je naišao na potpuno razumijevanje.¹⁴³ Slaganje dviju stranaka bilo je potvrđeno i na vanjski način prigodom pro-

¹⁴⁰ *Pokret*, 3/1906., br. 191.

¹⁴¹ *Jutro*, 1/1908., br. 1. List izlazi svakog ponedjeljka na 6 str. velikog formata. Urednik je Oto Szlavik. To je organ *Pijeva društva*. Uvodničar odgovara na pitanje zašto pokreću novi list kad postoji dovoljan broj katoličkih listova, kao dnevnik *Hrvatstvo* i dr. I sami hvale *Hrvatstvo*. Ali žele stvoriti takav list »da ga svaki Hrvat katolik bez ikakvoga krznanja može svojim listom smatrati«. To je, čini se, važniji razlog od drugoga koji navode, naime, da i manje imućni mogu imati jedan list: »Ako je listu zadaća, da okupi sve oko sebe, što je hrvatsko i katoličko, tad valja priznati, da takov list mora stajati izvan političkih stranaka, u koliko to katolički i patriotski list može.« »Ako je list, koji je namijenjen zajedničkim interesima svih tih ljudi, ujedno stranački organ, ako makar samo i naginje više jednoj stranci, nego li drugoj, tad je jasno i prirodno, da će ga svi oni katolici s nepovjerenjem uzimati u ruke, koji se s njegovim političkim pravcem ne slažu, te će samo njegovo djelovanje na kulturnom i vjerskom polju ostati samo polovično i nedotjerano.« »Ali time se naš list jošte nije odrekao politike.« List će braniti »zajedničke interese« svih Hrvata, što je cilj i svih stranaka. »Jutro će dakle strogo pravедnošću pratiti rad svih stranaka, ono će paziti, da se nikada o pravdu ne ogriješi, ali ono će i bez ljudskog straha moći svoj sud o svakoj stranci izričati, jer ga nikakovi stranački interesi ne vežu.« »Naš je program dakle: Prava hrvatskoga naroda u domovini i izvan nje, a isto tako i u istoj liniji sveta vjera djedova naših, koju su nam kroz toliko krvavih stoljeća čitavu i neokaljanu sačuvali. Zato ćemo se boriti i to ćemo eto braniti.«

¹⁴² *Jutro*, 1/1908., br. 5.

¹⁴³ *Dom*, 39/1909.

glašenja SLjS 17. listopada iste godine, gdje je Radić održao govor. Upragao je svu svoju retorsku sposobnost, iskićenu sentimentalnom ornamentikom iz repertoara najpobožnijeg propovjednika, u platenju pohvala Slovincima i njihovoj stranci: »Vi Slovenci crpите snagu iz onoga plamećka, što gori pred žrtvenikom [...] Vi ste prvi na Slavonskom polju na prijestolje postavili seljaka, vi ste prvi seljaka učinili najvažnijim faktorom u politici [...] Mi ćemo s vama i za vama [...] vi ste spoznali, da je u našem seljaku naša budućnost, i toj ste misli postavili vječni temelj, kad ste s plugom spojili križ.«¹⁴⁴ Osim zanosnog oduševljenja na saborovanju, SLjS je uzvratila na Radićeve pohvale javnom podrškom njegovoj HPSS. Slovenci su to napravili u kontekstu kritike hrvatskih stranaka, gdje seljak jednostavno nije — tu su se pozvali na Radića — subjekt nego tek objekt hrvatske politike. Ujedno su izrazili poteškoće koje iz toga proizlaze među zastupnicima u Carevinskom vijeću u Beču. Dali su i podršku Radiću izražavajući nadu da je s HPSS načinjen prvi korak među Hrvatima prema približavanju hrvatske politike slovenskoj.

Očekivano, kritika Radićeva poteza nije izostala. Ona je došla i od naprednjaka i od ljudi oko *Obzora*. Hrvatski katolički predstavnici, osobito ljudi oko *Hrvatstva*, *Hrvatske straže* i *Vrhbosne*, osjetili su se iznevjereni od slovenskih katolika i povrijeđeni. M. Manjarić nazvao je to jednim od najvažnijih događaja u cjelokupnom radu HKP. Ovako opisuje impakt toga događaja na hrvatske katoličke predstavnike: »U času, kad smo se najviše približili i najrodnijim oćutjeli s braćom Slovincima, nešto je prasnulo i takvu provalu međ nama napravilo, da ni danas ne znamo, kako da zajazimo. Bomba je to bila!«¹⁴⁵ Antun Radić je u *Domu* ne samo opravdavao potez HPSS nego je pružio ruku pomirnicu hrvatskom katoličkom svećenstvu i pozvao ga da u zajednici s HPSS osnuju stranku koja će značiti ono što je SLjS u Sloveniji. Priznao je da se to ne može načiniti »ni bez svećenstva ni bez pučke inteligencije«. Ali nije smatrao da je HPSS bez određene snage, jer je okupila »najveći dio seljačkog naroda«. Antun je urgirao: »Ukloniti uzroke, koji do sada smetahu, da na taj temelj [temelj HPSS] stane svećenstvo [...] to bi nam svima, koji nijesmo već 'zakapareni' u bilo čiju službu, imao biti najpreći posao. Stvar je to moguća, a uprav nužna. Mržnje i nedostojnoga nadmetanja već je odavna previše, a pogibelj za narod, domovinu, njezinu sreću i čast prevelika. Glavni odbor naše stranke zacijelo će mahnuti rukom na sve nespোরазумке i krivice, te cijelom dušom pristati na onu misao i poraditi, da što prije postane činom.«¹⁴⁶ Katolički krugovi, koji su ulagali napore za stvaranje jedne demokratske katoličke stranke, nisu se pokazali dobri političari — odbili su ponudu braće Radića. Odbijanje je bilo ideološki motivirano, a njegovo opravdanje politički nesuvislo. Tako je *Hrvatstvu* glavna prepreka za suradnju ono što su braća Radići do sada rekli o katoličkom svećenstvu, iako su priznali da bi se s pro-

¹⁴⁴ *Dom*, 43/1909.

¹⁴⁵ M. Manjarić, Braća Slovenci, br. 5, 70—71.

¹⁴⁶ *Dom*, 42/1909. (A. R. [Antun Radić], S kim ćemo?). Nema sumnje da je to bilo i Stjepanovo mišljenje. Antun i Stjepan radili su zajednički na strategiji stranke, a nakon osnutka stranke Stjepan je imao više kontrole i nad *Domom*.

gramom stranke mogli složiti. Ni na sastanak u Ljubljani nisu htjeli doći, kao ni druge pravaške grupacije, upravo zbog prisutnosti S. Radića. Stoga su izrazili sumnju da će se svećenstvo pridružiti HPSS.¹⁴⁷ Nije pomoglo ni ponovno pokušavanje braće Radića da putem *Doma* ukažu na apsurdnost takvog stava katoličkog svećenstva.¹⁴⁸ Nije pomoglo ni objašnjenje slovenskih katolika njihova otvaranja stranci braće Radića. Oni priznaju zauzimanje hrvatskog svećenstva za poboljšanje životnih uvjeta seljaka, čak priznaju da je starčevićanstvo pravi okvir za to djelo; ali, njih ne zanimaju zamjerke hrvatskog svećenstva S. Radiću, jer ni njih ne privlači njegova osobnost, nego demokratske ideje koje on zastupa.¹⁴⁹ Slovenci, međutim nisu dugo taktizirali; uskoro su se sasvim jasno izrazili o beskorisnosti hrvatske državnopravne ideologije i priznali da je jedino Radićeva politika smisljena i ljudska.¹⁵⁰ Još je izričitiji bio A. Korošec upozoravajući da »vse zlo na Hrvaškem izvira od tega, ker se ondi vse stranke, in najsko katoliške ali bezverske, bore za isto nesrečno, zastarelo hrvaško pravo, o katerem nobeden ne ve, kaj pravzaprav pomeni in kakšen obseg ima.«¹⁵¹ Pozivajući se na Radića, Korošec je Starčevićovu ideologiju nazvao »oni prokleti nauk o svobodnoj domovini brez svobodnega ljudstva« i pozvao hrvatske katolike da se odreknu duha starčevićanstva kao »prošloga grijeha.«¹⁵² Njegova se grešnost sastoji u tome što se prvenstveno bori za veća prava za one koji ih već imaju, a ne za podizanje siromašnoga puka iz njegove bijede i neravnopravna položaja. Takav je pristup društveno-nacionalnim pitanjima, prema Slovencima, izražen u *Hrvatstvu*.

M. Manjarić nastojao je opravdati katolički dnevnik upozoravajući da mu je glavni cilj briga za društveni boljitak puka. Priznao je da se nije mnogo postiglo, prvenstveno zbog stranačkih trzavica koje iscrpljuju narod nudeći ovakva ili onakva savezništva u svrhu konačnoga nacionalnog oslobođenja. Nažalost, ta se državnopravna pitanja moraju potezati dokle god je narod rastrgnut između tuđih interesa, iako bi za narod najkorisnije bilo da se politička pitanja što prije riješe kako bi se snage mogle posvetiti rješavanju gospodarskih problema. Državnopravna politika nije hrvatskim katolicima »nikakav idol, nego samo jedno sredstvo za postignuće konačnog cilja svake valjane, pa i najdemokratskije politike, a to je samostalnost, blagostanje i napredak svih članova narodne cjeline, a u prvom redu zapuštenih i slabih, kao što su kod nas napose članovi seljačkog staleža«. Takvo je stajalište zastupalo i *Hrvatstvo*. To Slovenci nisu shvatili, a možda nisu ni mogli shvatiti. Braća Radići mogli bi razumjeti, ali neće, jer, dok viču na raspravljanje o državnoj politici, i sami se njome neprestano bave. No ako Slovenci ili braća Radići

¹⁴⁷ *Hrvatstvo*, 243/1909. (Braća Radići — prekasno!). VB se također složila s tim mišljenjem, jer M. Manjarić s odobravanjem navodi takvo pisanje *Hrvatstva*. Usp. M. Manjarić, Braća Slovenci, 71—72.

¹⁴⁸ Usp. *Dom*, 43/1909.

¹⁴⁹ Usp. *Slovenec*, 278/1909., također VB, 24/1910., br. 5, 72.

¹⁵⁰ *Slovenec*, 284/1909.

¹⁵¹ *Straža*, 132/1910.

¹⁵² Isto.

dokažu »da ta državnopravna politika smeta ili se čak protivni demokratskom programu, putovat će ona bez milosrđa 'u šrambo'«. ¹⁵³ Najvažnije je od svega, prema Manjariću, da »ni jedan odlučniji faktor u kat.(oličkom) hrv.(atskom) pokretu nije onako zagrižen za državnopravnu politiku, kako to braća Radići pokazase, a braća Slovenci povjerovaše. Svi smo dakle mi pristaše kat.(oličkog) pokreta baš takovi demokrati kao i braća Radići, ako oni pod demokratizmom ne misle stalešku mržnju«. Dosljedno, nespornost katolika oko HKP i braće Radića treba tražiti drugdje. ¹⁵⁴

To su glavni obrisi Radićeve ideologije i kontroverzâ koje je izazvala kod dijela katoličkog svećenstva. Radićeve aktivnosti nismo slijedili potpuno kronološki, već smo nastojali izdvojiti utjecaje na formiranje njegove ideologije i njezine najvažnije sastojke, pazeći pri tome da potpuno ne izgubimo kronološku orijentaciju. Ako se politika sastoji u taktiziranju, Radić je bio političar *par excellence*. ¹⁵⁵ Ideologija mu se, međutim, nije bitno mijenjala. Izborni uspjeh HPSS 1910., u kojem je u sabor izabrano devet njezinih sabornika, bio je potvrda uvjerljivosti i utjecaju te ideologije na seljački svijet. To je ujedno bio znak pregaocima oko katoličke stranke da nešto nije u redu ni s njihovom taktikom ni s kritikom Radićeva navodnog raskoraka s katolištvom. U svakom slučaju, to je osupnulo katoličke krugove oko *Hrvatstva*. U svijest je širokih masa sve više počelo sjedati uvjerenje da je svećenstvo moglo više napraviti za seljački svijet na društveno-kulturnom planu, i da je Radić na tom polju preuzeo vodstvo. ¹⁵⁶ Mahnićev je krug ponovo posegnuo za stvaranjem nove organizacije, *Hrvatski katolički narodni savez* (7. travnja 1910.). Već na početku života te organizacije osjetilo se da stoji na istim stajalištima i da okuplja iste ljude kao i prije uspostavljanja Kršćansko-socijalne stranke prava, pa da je, dosljedno, i nepotrebna. ¹⁵⁷ Je li to značilo da je i HKP pred kolapsom? Sigurno je da se, usprkos brojčanom ojačanju, Pokret našao pred dilemom. Onaj njegov dio koji se zalagao za stvaranje katoličke stranke doživio je potpuni neuspjeh. Zamoren od neprestanih kontroverza i bez financijskih sredstava, dnevnik *Hrvatstvo* prestao je izlaziti 1910. Odbijajući neposredno miješanje u politiku, njegov glavni dio, pokret katoličke mladeži, ostao je politički marginalan. Uskoro će njegovi čelnici izići sa zahtjevom da se HKP direktnije uključi u političku borbu.

Usprkos izbornim uspjesima 1910., Radićeva je seljačka stranka također bila daleko od sigurnih političkih voda. U tijeku cijeloga prvog desetljeća dvadesetog stoljeća u hrvatskim, a i drugim južnoslavenskim zemljama zbivala su se značajna politička premještanja. Južni Slaveni Monarhije okretali su se samima sebi i Slavenima izvan nje, prvenstveno Srbima, u

¹⁵³ M. Manjarić, Braća Slovenci, 75.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Radić je ponekad bio u raskoraku sa svima, ali je također znao surađivati i s Hrvatsko-srpskom koalicijom i s Tomašićevom vladom.

¹⁵⁶ VB, 25/1911., br. 2, 17—21 (Svećenstvo i radićevstvo).

¹⁵⁷ Isto., 20—21.

traženju nacionalnog oslobođenja. Radić je, kako smo vidjeli, i sam mnogo pridonio tom okretanju kompasa. Međutim, prije konačnog Radićeva uspjeha na pomolu je bila neka druga snaga, i ona iz krugova mladeži, koja se nazivala *nacionalistička omladina*. Novi se pokret rodio iz nezadovoljstva i frustracije. Pošto je Napredna stranka pristala da se fuzionira s Hrvatskom naprednom strankom u Hrvatsku samostalnu stranku, mladež se osjetila izdanom i bez izlaza. Pouzdala se u snagu vlastitih mišica i oružja kojim mogu baratati. Začuđujući je obrat u tome što je ta nova ideologija naoko lako premostila razlike temeljene na vjeri i nevjeri — svjetovnoj se mladeži pridružila i katolička, nositeljica HKP. Tako su plodovi Radićeve ideologije slavenske uzajamnosti i jedinstvenosti hrvatskog i srpskog naroda počeli dozrijevati. To se očitovalo u sve naglašenijem propagiranju ne samo hrvatsko-srpske suradnje nego i *jedinstva* kao sredstva za otcjepljenje od Monarhije i ostvarenja hrvatskog ujedinjenja i nezavisnosti. Ideologija južnoslavenstva počela se ostvarivati u programu jugoslavenstva. Radić, međutim, nije više bio glavni ideolog. Naprednjaci su već odavno bili mnogo gorljiviji promicatelji tih ideja od njega, a i Supilo je, umjesto Radića, postao predstavnik njihova političkog ostvarenja. Radić je bio manje aktivan i u »protuklerikalnoj« propagandi, a barjak protuklerikalizma preuzeli su F. Supilo, naprednjaci i dio mladohrvatske mladeži.

Sve ih je zajedno, međutim, stihija izvan njihove kontrole nosila prema vojnom sučeljenju svjetskih razmjera. Prvi svjetski rat razriješio je mnoge dileme kao što je razbio i mnoge iluzije. Tragedija je rata i poslijeratnih uredovanja pobjednika u tome da sudbine narodima kroje oni koji do tada nisu ni sudjelovali u političkom životu naroda niti ih je zanimalo zaštititi njegove interese. Hrvatska se politika ponovo našla pred iskušenjima.

II. ZNAČENJE RADIĆEVE KRITIKE KATOLIŠTVA

Na početku ovih zaključnih refleksija treba konstatirati da je religija bila čest predmet Radićevih preokupacija i jedan od formativnih čimbenika njegove ideologije. Njegova stajališta o religiji bila su jasna; ponekad negirajući svoje katolištvo, on je religiju poštovao i isto je očekivao od ljudi oko sebe. Ponekad se stječe dojam da se Radić mogao, pod drugim okolnostima, svrstati u gorljive pregaoce kršćanskog viđenja života i postati pronicav kritičar društva koje se odriče temeljnih kršćanskih postavki. U svojoj karakterističnoj mladenačkoj gorljivosti tvrdio je da su hrvatski seljaci »jedini pravi kršćani na svijetu« jer ne prihvaćaju ideju »modernog poganstva« »da slobode može biti bez savjesti, a savjesti bez Boga«. ¹⁵⁸ Istodobno, volio je religiju zamišljati kao »stvar privatnu«, »stvar duševnosti«. ¹⁵⁹ Očito je da takvo stajalište zahtijeva mnogo više teoretskog objašnjenja nego što ga je Radić pružio. Taj nedostatak pone-

¹⁵⁸ HM, 3/1903., 198. HS, 2/1904., 131, svrstala ga je, pomalo ironično, ali ne sasvim neozbiljno, u neku vrstu »mistika teoretika a la Boehme, Ruysbroek, Swedenborg«.

¹⁵⁹ B. Krizman, Korespondencija, 350.

kad može imati dalekosežne posljedice ne samo za neposrednu budućnost nego i za duža razdoblja povijesnog razvitka jednog naroda. To je u mnogo čemu vidljivo u novijoj povijesti Hrvata. Primjerice, od Radićeva stajališta da je »religija privatna stvar« do stava da je religija štetna i do praktične politike zatvaranja »religije u sakristiju« mali je korak, ali popraćen mnogovrsnim trpljenjem generacija. Bilo bi apsurdno tvrditi da je Radić bio uzrok takvu stajalištu određenih političkih snaga koje su kasnije stupile na povijesnu pozornicu. Ipak, ne bi bilo uputno previdjeti ili potpuno eliminirati neke elemente koji su utkani u potku nacionalnog povijesnog bića; pogotovu ako su to one važne središnje niti bez kojih bi se sukno narodne povijesti raspalo. S. Radić i njegovo političko premisslanje i djelovanje zasigurno je takva nit u povijesnoj zbiljnosti hrvatskoga naroda. Iz njegovih praktičnih stajališta dalo bi se zaključiti da Radić nije bio daleko od dodjeljivanja mjesta katolištvu u sakristiji. U svakom slučaju, na temelju »privatnosti« religije on se suprotstavljao djelatnosti klera u politici ako ona ne bi štitila hrvatske interese kako ih je on definirao.

Za pravilnu ocjenu Radićeva odnosa prema hrvatskom katolicizmu treba ipak imati na umu da se Radić, kao i njegovi mladi kolege, kretao u svijetu koji je bio dobrano različit od svijeta hijerarhijskog predstavnništva Katoličke crkve. Za Radića je bilo samo po sebi razumljivo da je *realizam* »najzdraviji smjer u književnosti«, da je *pozitivizam* »najbolji pravac u filosofiji« i da je *eksperimentalna metoda* općepriznata znanstvena regula.¹⁶⁰ Katolički klerici, formirani u ozračju i okvirima aristotelovsko-tomističke filozofije, ne samo da se nisu slagali s »modernim« pogledima na život, nego su nužno imali drukčije viđenje cjelokupne stvarnosti. Dakako, te su razlike u polazišnim točkama, u metafizičkim pretpostavkama, sudbonosno utjecale na pristupe pojedinim društvenim pitanjima, od shvaćanja književnosti i umjetnosti do politike i državnog uređenja.

Štoviše, Radićeve religijske nazore odlučno je odredio liberalizam devetnaestog stoljeća, toga idejno-političkog pokreta koji je bio naročito neprijateljski prema katolicizmu. Primjena toga liberalizma na hrvatskom etničkom prostoru imala je specifične odraze. Radićevi prigovori, kao i oni drugih protivnika HKP, bili su teologijski i politički. Razumljivo, za prilično sekularizirano građanstvo, napose mladež, teologijski prigovori nisu imali bitnu važnost. Svodili su se na protiviljenje kleru zbog navodnog poistovjećivanja crkvene institucije s vjerom. Politički prigovori bili su i istaknutiji i brojniji: optuživali su svećenstvo da se navodno samo postavilo za glavne političke vođe hrvatskog naroda, zato što su hrvatsku nacionalnu pripadnost ograničili na katolicizam i jer su se svrstali s »demodiranom« starčevićevskom ideologijom hrvatskoga državnog prava.¹⁶¹ Međutim, koliko god se činilo da se otvorena svađa ticala uloge organizirane religije u društvu i politici, u stvarnosti je to često bila tek bitka

¹⁶⁰ HM, 3/1903., 196.

¹⁶¹ Vidi knjižicu Poraz i slavlje, Zagreb 1902.; V. Novak, Magnum crimen, 11, kaže da su pokretačka sila iza te publikacije bili Milan Marjanović i M. Cihlar-Nehajev. Usp. također Frano Supilo, Politika... u Hrvatskoj, Rijeka 1911., 38—39; 43.

između ideologija i političkih programa. Upravljeni ideologijskim premisama o potrebi jedinstva među južnim Slavenima, hrvatski liberali nisu bili spremni tolerirati program koji je zagovarao vjersko i političko organiziranje isključivo katolika (Hrvata), isključujući tako pravoslavce (Srbe) i muslimane. Stoga su oni koji su konvergirali prema HKP bili nepravedno optuživani zbog simpatiziranja Beča ili Budimpešte ili zbog »frankovštine«. Katolička pak hijerarhija nije mogla sebe zamisliti u političkom uređenju koje ne bi štutilo crkvene interese. Obrisi bojišta jasno su vidljivi ako strategije i nisu uvijek očite.

Pod dvojnim utjecajem Masarykova učenja i uvjerenja hrvatske inteligencije da je Vatikan — u tajnom savezu s Nijemcima — (kako će dugo odjekivati taj refrain!) kriv za hrvatske nedaće, Radićevu je kršćanstvo bilo vjerojatno bliže svojevrstnom evangeličkom izrazu nego utvrđenom katolicizmu, na što su upozorili već njegovi suvremenici.¹⁶² Iako je njegovo shvaćanje kršćanstva iritiralo katoličko svećenstvo, on nikada nije smatrao politički mudrim da svoju teologiju razjasni svojim biračima. Njegova je teologija, međutim, nesumnjivo bila u oštrm kontrastu s teologijom nekih tadašnjih teologa i, dakako, katoličke hijerarhije. Stoga se teško oduprijeti arbitriranju među tim takmacima.

HKP je bio reakcija na stvarne ili fiktivne opasnosti po Crkvu od raznih oblika liberalizma. Liberalizam nije bio zainteresiran za teološke nijanse, te tako nije ni pokušao, kritizirajući određene postupke Crkve, ne kriviti religiju *per se*. Dapače, uza sve pojedinačne napore u suprotnom smjeru, sveukupni učinak liberalizma u njegovim ranim nastupima u Hrvatskoj na početku dvadesetog stoljeća bio je napad na samu religiju. Teologija pobornika HKP, međutim, bila je čvrsto ukotvljena u tradicionalnom premišljanju svijeta i teoloških datosti, pa je nerijetko davala dojam da je posrijedi više bio napor crkvene hijerarhije za očuvanje pozicija (a i povlastica) crkvene institucije nego interesa vjere.

Religija je u Radićevu svjetonazoru i u njegovim političkim programima bila nazočna na specifičan način. Zapravo, upravo je jedno autentično kršćansko stajalište oblikovalo i duboko predodredilo Radića da svoj politički rad usmjeri na hrvatsko seljaštvo. Njegovo zanimanje za seljake nesumnjivo je bilo i prilično računčijijsko — usmjereno na proširenje svoje političke baze. Zna se, naime, da su hrvatske zemlje na prijelomu stoljeća bile pretežno seljačke. U Radićevu zauzimanju za seljaštvo bila je i dobra doza sklonosti prema određenoj ideologiji, što će kasnije odlučnije stupiti na scenu, u kojoj se na jednu klasu naroda gleda kao na specijalno izabrane, dok su sve ostale klase osuđene kao reakcionarne sile.¹⁶³ Radić je, međutim, seljake instinktivno doživljavao kao evandeoske siromahe i potlačene, kao mase o kojima se Bog naročito brine i koje bi morale biti u središtu pozornosti Isusovih sljedbenika. Uistinu, osim što su bili politički svrsishodni, seljaci su u njegovoj shemi bili *narod*, »sirotinja« kojim se mora prilaziti s evandeoskom motivacijom. Naime, za

¹⁶² Usp. M. Manjarić, Braća Radići, 319.

¹⁶³ Usp. Radićev govor od 9. lipnja 1907. u Topolovcu kraj Siska, *Dom*, 29/1907., gdje kontrastira seljake kao klasu što predstavlja autentičnost *naroda* s *gospodom* kao sebičnom, individualističnom i taštom klasom.

Radića je glavno pitanje bilo kako *pravedno* postupati s hrvatskim seljacima kao s narodnom većinom, tako da budu potpuno priznati kao *politički* faktor jednak prijašnjem političkom prestižu »rodoljubivog plemstva, prosvijećenog svećenstva te prosvijećene i bogate buržoazije«. Politički programi koji teže za ciljem manjim od ovoga, upozoravao je Radić, bili bi beskorisni.¹⁶⁴ Ukratko, razlika između Radićeve teologije i teologije tadašnjih crkvenih predstavnika sastoji se u kontrastu vidokruga. Stajalište HKP — i starih i mladih — bilo je obrana opravdanih ili uzurpiranih prerogativa Crkve kao *institucije*. Istodobno se teologijski vidokrug Radićeve brige za siromašne temeljio na Isusovoj posebnoj »slabosti« za nepovlaštene, i tako za Crkvu kao božji narod. Radićeva teologija bila je intuitivno naziranje dobrohotna svjetovnjaka o značenju pojedinih kršćanskih datosti. Nevičan i nezainteresiran za nijansiranije razglabanje vjerskih stajališta, pogotovu kad se ticalo učiteljstva Crkve i tradicije, ostajao je nedorečen i površan, pa ga je njegovo slušateljstvo moglo pogrešno razumjeti i mogao je na nj imati negativan utjecaj. Ali ta intuitivnost često je pogađala u središte stvari. Radićevo zauzimanje za vjersku jednakost bilo je prostor na kojemu intuitivno uviđanje razboritosti i pravednosti takva uređenja odnosa među vjerama u pluralističkom društvu kakvo je hrvatsko kroči daleko ispred teološkog premissljanja naviklog na političku prednost katolištva.

Čak i oni koji su nijekali vrijednost Radićeva shvaćanja kršćanstva i uloge Crkve u društvu nisu propustili priznati evanđeoski karakter njegovih napora da obrne nevolje hrvatskih seljaka čineći ih odlučnim političkim čimbenikom.¹⁶⁵ Ti isti pojedinci također su se slagali da katolički dnevnik *Hrvatstvo* — autoritativan i otvoreni porte-parole hijerarhijskog dijela HKP — nije uspijevao oduprijeti se širenju političke ideologije hrvatskoga državnog prava na štetu katoličkog socijalnog programa.¹⁶⁶ Bilo je to doba previranja, kad je politička budućnost Hrvata bila vrlo nesigurna, pa ni osobe manje sklone političkim prepirkama od Hrvata nisu mogle odoljeti uključivanju u raspru. Iako su ljudi u HKP i oko njega shvaćali da ustrajanje na hrvatskom suverenitetu nije samo sebi svrha,¹⁶⁷ političke su kombinacije i međusobne razmirice oduzimale toliko energije da je jedva što ostajalo za socijalni program.¹⁶⁸

¹⁶⁴ »Mi smo naprotiv uvjereni, da će svekolika naša drž[avno]pr[avna] borba biti dotle jalova i da će nam dapače domov.[ina] i poslije časov.[itih] polit. uspj.[eha] doći opet u ovakav beznadni položaj, u kakvom je danas, ako hrv. seljaštvo, taj naš nar.[odni] tem.[elj] i gol.[ema] već.[ina] naroda, svojom prosvj.[etom] i organ.[izacijom], a prema tomu i svojim politi.[čkim], prav.[nim] i društv.[enim] položajem ne postane takav pol.[itički] faktor, kakav je u slavnim danima naš[e] povjesti bilo rodoljub.[no] i imuć[no] plem.[stvo], pak prosvieć.[eno] sveć.[enstvo], a u drugom redu prosviećeno i bogato građanstvo« (*B. Krizman*, Korespondencija, 473).

¹⁶⁵ Usp. *M. Manjarić*, Braća Slovenci. I HS je brzo shvatila važnost radikalizma braće Radića u pogledu demokracije i socijalnog položaja seljaštva. Usp. HS, 3/1905., 70; 4/1906., 197, 523.

¹⁶⁶ *M. Manjarić*, Braća Slovenci, 74—76.

¹⁶⁷ Isto, 75.

¹⁶⁸ Usp. umjesnu kritiku neuspjeha *Hrvatstva* da se poduhvati »najvećeg zla koje danas postoji u hrvatskom narodu: nejednakosti između seljaštva i 'plemstva'« u: *M. Manjarić*, Braća Slovenci, 214—224.

Međutim, kako Radić nije bio teolog, a uz to se duhovno udaljivao od duha katolištva, nije vidio a niti se dao uvjeriti da je kršćanstvo, uz društvenu odgovornost, oblik uspostavljanja odnosa čovjeka i Boga i ponuda puta čovjekovoj vječnoj (a i vremenitoj) sreći. Modernijom terminologijom izraženo, pravednije uređenje međuljudskih i općenito društvenih odnosa samo je jedna dimenzija kršćanstva. To proizlazi iz »zapovijedi«
»Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe«. Ta bi se dimenzija mogla nazvati *horizontalnom*. Teolozi se slažu da je još važnija *vertikalna* dimenzija kršćanstva, tj. njegova ponuda osobnoga i kolektivnog odnosa prema Bogu. Ta dimenzija kršćanstva proistječe iz »zapovijedi«
»Ljubi Boga svim srcem svojim, svom dušom svojom i svom snagom svojom«. Pravednije uređenje međuljudskih odnosa (horizontalna dimenzija) izvodi se iz uspostave pravilnog odnosa pojedinca i zajednice prema Bogu (vertikalna dimenzija); stoga je ova posljednja važnija od prve. Praktično to znači da se kršćanska poruka osiromašuje, štoviše, krivotvori, ako se jednostrano inzistira samo na njezinoj društvenoj ulozi. Crkveni predstavnici Radićeva vremena nisu bili ni spremni ni sposobni izraziti ovo bitno evanđeosko gledanje razumljivim i atraktivnim jezikom. Misaoni okvir i jezik tih ljudi u HKP i oko njega nisu bili adekvatni za priopćivanje kršćanske poruke na način koji bi bio razumljiv slušateljstvu viklu na parametre moderniteta. Misaoni okvir tih ljudi bio je obrana crkvene *prakse*, i bili su uvjereni da brane interese kršćanske poruke. Njihov jezik bio je onaj razrijeđene skolastike, koji se već nekoliko stoljeća razmućivao u teološkim školama. Radiću i njegovim suvremenicima, pod jakim utjecajem liberalizma, misaoni se okvir tih ljudi činio preuzak i ograničavajući, a njihov jezik formalistički, bez snage istinske komunikacije. Stječe se dojam da su ljudi oko HKP pisali jedni za druge, dok je Radić, služeći se anegdotalnim i sugestivnim jezikom, često pomiješanim s ironijom i prizemnom šalom, kaptivirao mase.

U svome iskrenom zalaganju za prisutnost »pravog«
kršćanstva u društvu, Radić ga je uistinu ograničio na njegovu horizontalu. To mu se možda i ne može zamjeriti, jer nije bio profesionalni teolog. Međutim, poput mnogih drugih, ni Radić se nije mnogo trudio da porazmisli o tome što bi mogli biti opravdani poslovi organizirane Crkve na društvenom, kulturnom i političkom području. Zapravo, poput mnogih drugih političara, on je legitimitet djelovanja Crkve tretirao primjereno pravilima političke svrsishodnosti; Crkvom, kao jakom društvenom snagom, treba se, ako je moguće, okoristiti. Suvišno je reći da često nije bio pravedan prema crkvenoj hijerarhiji, nedostatak koji se ne bi mogao pripisati isključivo njegovu agresivnom temperamentu. Postajalo je sve jasnije da Radić nije želio voditi samo političku stranku, nego i *pokret* s kombinacijom političkih, društvenih, kulturnih i religioznih konotacija. Bilo mu je draže što su u njemu vidjeli *proroka* nego političara. I dok je sa seljacima pokazivao veliku strpljivost, prema katoličkom svećenstvu nije imao takta. Duboko osobna predrasuda da je katoličko svećenstvo najodgovornije za zaostalost hrvatskog seljaka osiguravala je da nikad ne promijeni svoje mišljenje o tome. Radić je uvijek vjerovao kako je prava namjera HKP bila stvoriti političku stranku usmjerenu izravno na to da on ostane bez svojih birača. To je uvjerenje nesumnjivo utjecalo na njegovu kritiku

katolicizma. Njegov se zaključak temeljio na stvarnosti, ali je politička opcija bila zauzimanje tek manjeg dijela HKP. Oni katolički svećenici koji su bili njegovi sljedbenici i simpatizeri nisu mogli uvjeriti Radića u mogućnost da se socijalni program HPSS pomiri s katolicizmom HKP. Osim onih svećenika koji su ga aktivno podupirali, i jedan broj onih iz HKP nadao se da će se Radićeva HPSS nekako »katolicizirati«, tako da bi je katolici mogli smatrati svojom. Očito je (društveni) program HPSS bio privlačan za katoličke senzibilitete.¹⁶⁹ Ali one svećenike, koji su mislili da se crkveni i narodni interesi mogu štititi samo s pomoću katoličke političke stranke, Radić nije mogao uvjeriti da se ti interesi mogu uspješno zastupati i s pomoću njegove Seljačke stranke. Umjesto da se pomire, oni su se sve više razdvajali. I ovaj put su među Hrvatima ideologijski predlošci bili zapreka političkom sporazumu. Radić se sve više protivio ne samo političkom programu HKP nego i samom katolicizmu.

Još je jedno potrebno istaknuti. Kritičari »klerikalizma« nisu vodili dovoljno računa o različitim stavovima unutar crkvenih gibanja. Ne treba zaboraviti da je i HKP prošao nekoliko razvojnih faza. Sa zadatkom da promiče katoličku viziju — koja je po definiciji internacionalna — pokret nipošto nije bio anacionalan; suočeni s loše definiranim internacionalizmom liberala, aktivisti HKP naglašavali su nacionalni, hrvatski oblik svoga katolicizma, a da se ipak nisu priklonili nijednoj političkoj stranci. Pred prvi svjetski rat, i osobito u tijeku rata, međutim, mlada generacija koja je činila srž HKP ideološki se približavala svojim generacijskim akatoličkim i nekatoličkim kolegama; HKP je prihvatio ideologiju južnoslavenstva zajedno s njegovim nekritičkim oduševljenjem za pravoslavni Istok, specifično za onaj u Srbiji. Odlučna prekretnica bila je osnivanje Hrvatskoga katoličkog seniorata (1912.), koji je pri kraju rata, 1917., dao HKP odlučno jugoslavensko usmjerenje.

Paradoksalno, Radić i sljedbenici HKP završili su svoj boj u tijeku rata i neposredno nakon ustrojstva Kraljevine SHS tako što su zauzeli suprotne ideologijske pozicije. Naime, dok je Pokret prihvaćao ideologiju južnoslavenstva, koju je prije zagovarao Radić, on je utvrđivao novi nacionalni program koji se progresivno udaljavao od te ideologije. To je samo uvjetovalo da Radić i katolički predstavnici ostanu ogorčeni protivnici.

¹⁶⁹ V. Isto, 193.

SUMMARY

CROAT CATHOLICISM AND STJEPAN RADIĆ'S IDEOLOGICAL FORMATION (1893—1914)

By his own admission, confirmed by testimony of his contemporaries, Stjepan Radić (1871—1928), one of the most important politician in modern Croat history, Christian faith was important in his personal life as well as in shaping of his politics. Nevertheless, the nature of Radić's personal belief and the impact of Christianity on his political strategy has barely been analyzed in Croat historiography. It is the intention of this study to alleviate this problem, and, at the same time, to open a debate about the role of the Catholic church in modern Croat history.

After a brief consideration of the sources of Radić's ideology, the article analyzes his understanding of Christianity, which often resulted in his bitter critique of »clericalism«. In this context, the criticism of Radić by the Catholic clergy is juxtaposed to his evaluation of the political involvement of the church. The study concludes with an assessment of Radić's understanding of Catholic faith and of the Catholic clergy's efforts to build a political party.

A brief description of Radić's ideology is raising of peasants, now deprived and marginalized segment of society, to the status of a dominant historical force, which will, assisted by other Slavs and enlightened by liberal views, become a decisive factor in Croat and south-Slavic politics and social development. Several independent factors constitute this ideological premise. On the one hand, his personal experience of poverty and political deprivation of peasants and, on the other hand, the example of his peasant mother ever ready to fight against the political pigeon-holing of peasants, enabled Radić to become a ceaseless advocate of peasant cause. In the ambiance of his family and village, Radić also acquired a sense of Christian values as a dominant moral fabric of the majority of his people. Radić never doubted that this Christian world-view must be preserved as a basis of future Croat society. In line with nineteenth-century liberalism, however, Radić wanted to enlighten Croat peasants not only regarding their political rights but concerning their Christianity as well. In contrast to the dominant political wisdom of the time, Radić wanted to broaden peasant horizons to include interests of all Slavs, particularly the Southern ones, as a bulwark against the cultural and economic invasion of Germans and Magyars. Through the exposure to Masaryk's ideas, he expanded his own political horizons, and this influence served him well in the propagation of his ideological views, particularly regarding the place and role of the Catholic church in Croat society.

Although Radić's anticlericalism was not as blatant as that of some other groups in Croatia at the turn of the century, a certain initial ambiguity toward the Catholic church, which was progressively to become openly anti-Catholic, is present in his writing and even in the program of his Croat people's peasant party (*Hrvatska pučka seljačka stranka — HPSS*) (1904). Radić's critique of the Catholic church and the clergy was clearly in function of his ideology, particularly its premises about Slavic mutuality and yugoslavism; he criticized the church for meddling in politics only when the clergy did not agree with

his political and ideological views; he wanted the Catholic church to be more *narodna* and more democratic, in the model of Orthodox churches; he criticized the political antipathy of popes toward Croats and the Catholic clergy as unable to be loyal patriots while serving this hostile political force; and was particularly harsh toward those that worked on establishing a Catholic political party.

An evaluation of Radić's judgment about the Catholic church and its role in Croat politics ought to be nuanced and multi-faceted. He was undoubtedly a religious man, particularly impressed by the simpleness and directness of the Gospel message. His siding with the plight of the poor Croat peasants made him into a defender of the oppressed of Jesus' imprint. Nonetheless, under the influence of Masaryk and liberalism of domestic provenance, his personal faith was closer to an evangelical form of expression than catholicism, especially in its contemporary form. This personal predilection colored much of his criticism of the Croat catholicism. The leadership of the Croat catholicism, on the other hand, attuned to an aristotle-thomistic world-view and convinced of the unchallenged backing of its peasant faithful, was neither able to see the need for change nor much concerned about new spiritual realities that surround it. And the small number of priests dedicated to the creation of a Catholic political party was concerned more about dislodging Radić and other political opponents than about creating coalitions that may benefit the political future of the nation in spite of ideological differences. Thus, both Radić and his Catholic political opponents substantiate the thesis that Croats have often been better creators of ideologies or pushers of those that others create than pragmatic political practitioners.